

OZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYN YOKARY WE YORITE
ORTA BILIM MINISTRLOGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DOWLET
UNIWERSITETI

GARAGALPAK FILOLOGIYASY FAKUL`TETI
TURKI FILOLOGIYASY KAFEDRASY

Fakultet dekany:

_____ dots. Turdybaew K

«_____» _____ 2013-nji yyl

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy)
bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Aşyrowa Ogulnazigiň «Goşma
sözlemleriň soňky döwürde ulanyş aýratynlyklary» mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi

Turki filologiya kafedrasynyň mudiri: _____ Adilowa G.

Ylmy ýolbaşçylar: _____prof. M. Hudaybergenow

_____ ass. Baýžanow T.

«_____» _____ 2013 –nji yyl

NOKUS- 2013

Döwlet Attestatsiýa komissiýasynyň

KARARY

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy)
bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Aşyrowa Ogulnazigiň «Goşma
sözlemleriň soňky döwürde ulanyş aýratynlyklary» diýen mowzukdaky
gutardyş kesplik işine «_____» ball goyulsyn

DAK başlygy: _____

DAK orunbasary: _____

DAK agzalary: _____

TEMA: GOŞMA SÖZLEMLERİN SONKY DÖWÜRDE ULANYŞ

AYRATYNLYKLARY

MEYILNAMA

GIRIŞ

I. BAP. Baglaýžysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriň eyerzeńli we düzmeli goşma sözlemlerden tapawudy.

II. BAP. Baglaýžysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemlerini aýdylyş intonatsiýasy boyanca bolünişi.

1. Sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem.

2. Degşirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem.

3. Şertlendirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem.

4. Düşündirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem.

NETIZE.

Peydalanylan edebiyatlar.

GIRIŞ

Garaşsyzlyk xalkymyza uly mümkinçilikler döretdi. Özbekistan respublikasynda ýaşayan xer bir millet öz dilini, döp dessuryny doly saklap, beyleki milletler wekilleri bilen deň xukukly agzybir ýaşap gelýärler. Türkmenler hem beyleki milletler yaly oz ene dilinde okayarlar, yokary bilim alyrlar. Garagalpak döwlet uniwersitetinde türkmen dili we edebiýaty bölümüniň açylmagy, şu wagta çenli birnäçe kadrlaryň taýýarlanmagy Özbekistanda türkmen xalky üçin uly mümkinçiligiň bardygyny görkezýär.

Biziň bu kesplik işimiz goşma sözlemleriň gurlyşy boýança bölünüşlerine degişlidir. Goşma sözlemler düzmeli, eerzeńli we baglaýzysyz diýip, üç topara bölünýär. Şonda goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň sintaktik baglanyşygy hem içki many gatnaşygy nazarda tutulýar. Kesplik işimizde biz esasan baglaýzysyz goşma sözlemleriň düzmeli we goşma sözlemlerden tapawudyny we baglaýzysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriniň aýdylyş intonatsiýasy boýança bölünüşlerini plandaky ýaly derňemegi makul bildik.

Sözlemler gurluşyna görä iki sany uly topara; ýönekeý hem goşma sozlemlere bolunýarlar¹. Sözlemiň özenini xabarly gatnaşyk düzýänligi üçin, ol sözlemiň esasy ölçeg birligi bolup xyzmat edýar. Yonekey sozlemlerde xabarly gatnaşyk bir sany bolup, ol sözlemiň merkezini emele getirýär, onuň sözlem görnüşinde ýüze çykmagyny kepillendirýär: «Xowa maýlady. Maşyn garaňkylygyň içine siňip gitdi. Indi meniň ýüregim abat motor yaly paraxat gürsüldeýärdi. Beýnim çölün xowasy ýaly tämizdi» (N. Žumaew. Ýawaş gelin).

¹ Хэзирки заман түркмен дили, Синтаксис, Ашгабат 1961.

Adatca yonekey sozlem - sada pikiri, goşma sözlem çylşyrymly pikiri aňladýar diýlip düşündirilýär. Emma munuň özi onçakly dogry däldir. Çünki ýönekeý sözlemiň xem örän çylşyrymly pikiri aňladyp gelýän xatatlary seýrek bolmaýar. Munuň özi aýratyn xem deňdeş we ýaýbaňlandyrylan agzaly ýönekeý sözlemler üçin xäsietlidir: «Magtymguly baryp, ýabynyň boýnuny ýagyrnysyny sypalaşdyrды, ýalyna ilen çöp- çamlary aýryşdyrды. Atynyň gapdalynda ýatan keçäni alyp, onuň üstüne atды, biline çekdi, irişmeledi. Soňra öýüň gapdalynda yatan orak bilen yupi aldy-da, yabyny idip, ilgerligine, Gurgen deryasyna bakan ugradы» (G. Kulyew. Yowuz gunler).

Goşma sözlem birnäçe ýönekeý sözlemlerden düzülip, olaryň zeminden xasyl bolan bitewi bir pikiri aňladýar. Şunlukda, ýönekeý sözlemlerde bir xabarly gatnaşyk bar bolsa, goşma sözlemlerde şunuň ýaly xabarly gatnaşyk birden köpdür. Şonuň üçin goşma sözlemleri ýönekeý sözlemlerden tapawutlandyrmakda ozaly bilen sözlemdäki xabarly gatnaşygy ýüze çykarmak gerek: «Daşarda şagallar tukat uwlaşýardy: mör-mözekler galagoply zürüldeýärdi, näxilidir bir xaýwan ýa guş naýynzar seslenýärdi. Žemşidiň dem alşy Selbiniň gulagynda «xas-xas» edip ýaňlanýardy, xatda deminiň ýylysy-da duýalýan ýalydy»(N. Žumaew. Ýawaş gelin).

Ýokarky mysallaryň xer biri goşma sözlem bolup, olary emele getirmäge birnäçe ýönekeý sözlem gatnaşypdyr. Şeýle-de bolsa, bulary gutarnykly pikir aňladýan ýönekeý sözlemler bilen birmeňzeş diýip bolmaz. Bular goşma sözlemiň içinde gelýänligi sebäpli özbaşdak ulanylmaýarlar, intonatsiýa taýdan xem gutarnykly xäsiete ee däldirler. Şoňa görä olar many, intonatsiýa, grammatik

taýdan özbaşdaklyklaryny belli bir derežede ýitirip, goşma sözlemiň sostaw bolegi şekilinde ulanylýarlar. Şunlukda, goşma sözlem many intonatsiýa xem grammatik taydan bitewidir.

Däp boýança goşma düzmeli we eeržeňli diýlip, adatça iki topara bölünip gelipdir. Şunda goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň özara gatnaşygyndan gelip cykylan many xem-de grammatik baglanyşyga, ýagny düzmeli we eeržeňli baglaýzy serişdelere esaslanýlar. Şular diňe sözlemleri bir-birine baglamak bilen çäklenmän, eýsem olardan birleşik, bölünişik, garşylyk, sebäp, netize ýaly dürli many gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyny xem üpžün edýärler.¹

Düzmeli goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemler düzmeli baglanyşyk esasynda baglanyşýarlar: «Birbada tamyň içinde ümsümlük aralaşdy, emma sustluk uzaga cekmedi» (G. Kulyew, Yowuz gunler»).

Eeržeňli goşma sözlemde bolsa eeržeň sözlem baş sözlem bilen eeržeňli baglanyşyk esasynda baglanyşýarlar: «Gazy gitdigiçe agralýardy, sebäbi nuburyň ayaklarynda topragy iki-üç metr ýokary zyňmaly bolýardy. Özüne men dien daýaw ýigitler topragy bir axyradan zyňyp çykarýan bolsa-da, ilin köpüsi iki axyradan zordan zyňyp çykarýardy». (X.Derýaew, Ykbal).

Düzmeli goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemler many taýdan belli bir derežede özbaşdak xäsiete eedir. Eeržeňli goşma sözlemlerde eeržeň sözlem adatça baş sözleme garaşly bolup gelyär. Şeýle-de bolsa, düzmeli goşma sözlem bilen eeržeňli goşma sözlemiň arasynda hiç bir xili ýakynlyk, umumylyk ýok diýmek bolmaz. Xas beteri xem, bularyň arasynda belent diwar galdyryp, biriniň

¹ Түркменистанның халк мағарыфы. 1989 №7, 72 сак

beýleka gecmek mumkinciligini butinley yoga cykarmak xem dogry daldir. Eysem bularyň arasynda dialektiki baglanyşyk bolup, biri beýlekisiniň ösmegine täsir edip durýar. Şunda ozaly bilen düzmeli goşma sözlemleriň eerzeňli goşma sözlemlere garanda xas gadymy bolup, bularyň entek grammatik taýdan doly bölünişmänligini görkezmek mümkin. Şunuň özi türkmen klassyky edebiýatynyň dilinde we käbir atalar sozunde xem nakyllarda xäli-xäzire çenli duş gelýär. Mysal üçin: «Bir gize ýatyrdym tünüň ýarynda: Bir tört atly gelip: «Turgul! diýdiler» (Magtymguly. Saylanan eserler) ya-da: «Oturypdyk, geldi iki piýada: Gözünden ýaş akar. Agzy dogada» (şol erde) dien setirlerde goşma sözlemiň sostaw bölekleri belli bir derežede özbaşdaklyklaryny saklap gelýän xem bolsalar, many taýdan birinzi bölek ikinzi sözleme garaşly bolup, şonuň wagtyny bildirýär.

«Žanym sag bolsun, başym zenzelden çykmasyn» dien atalar sözünde xem ýönekeý sözlemleriň özara baglanyşygy düzmeli goşma sözlemleriň özara baglanyşygy düzmeli goşma sözlemleri ýa-da salyan-da bolsa, bularyň manysyna icgin uns berseň, birinzi sözlemiň ikinzisiniň şertini bildirip gelýänligine göz etirmek bolar.

Edil şunuň ýaly, «*Iş köp- demir az, ussa kop-komur az*» dien atalar sozi xem daşdan seredäýmäge garşylyk gatnaşygyny aňladýan düzmeli goşma sozlemlerden tapawutlanmayar. Emma ondaky ýönekeý sözlemleriň many gatnaşygyna siňe sereden wagtymyzda, ýönekeý garşylygyň däl-de eýsem birinzi sözlemiň ikinziniň şertini bildirip gelýänliginiň mysalyny görýäris.

Munuň tersine, käbir goşma sözlemleriň eerzeňli baglanyşyk esasynda duzulyanligine garamazdan, many taýdan düzmeli goşma sözlemlere ýakyndyr:

«Düýnki günün xowsalasy ýüreklere el beren bolsa, bu günün sustlugy ony böwen kimin çişiripdi» (G. Kulyew. Ýowuz günler).

Türkmen diliniň sintaksisine degişli ýazylan işlerde düzmeli goşma sozlem eerzeńli goşma sözlemiň arasy doly açylyp görkezilýär. Dogrudan xem, käbir sözlemler xem düzmeli goşma sözleme xem-de eerzeńli goşma sözleme degişli aýratynlyklary özünde saklaýany sebäpli, olary birbada xaýsyna goşzagyny xem biler yaly dal. Bu aýratyn xem baglaýzysyz goşma sözlemlerde kyndyr. Bularda ýönekeý sözlemler düzmeli ýa eerzeńli baglaýzy serişdeler arkaly däl-de sözlemleriň tertibi, gurluşy, manysy, leksika-grammatik serişdeler we baglaýzy pauza arkaly baglanyşýarlar.

Baglaýzysyz goşma sözlemlerde düzmeli we eerzeńli baglaýzy serişdeleriň gatnaşmaýanlygy üçin, bulary düzmeli we eerzeńli goşma sözlemlere bölmäge esas ýok. Baglaýzysyz goşma sözlemleriň intonatsiýasyna ýa-da ondan gelip cykkan many gatnaşygyna esaslanyp, düzmeli we eerzeńli goşma sözlemleriň arasyny açmak örän kyn düşýär, käbir xalatlarda bolsa бүтінлеý mümkin xem däl. Xäzire çenli şol bir sözlemleriň käbir işlerde düzmeli goşma sözleme, käbirinde bolsa eerzeńli goşma sözleme goşulyp gelinmegi xem anyk grammatik tutarygyň bolmazlygy sebaplidir.

Mysal üçin «Oglan xowlugar, tut wagtynda bişer» ýaly baglaýzysyz goşma sözlemler M. Xamzaewiň «Türkmen diliniň morfologiýasynyň we sintaksisiniň meseleleri» dien işinde düzmeli goşma sözlem xökmünde derňelýän bolsa¹

¹ М. Хамзаев Түркмен дилиниң морфологиясының ве синтаксисиниң меселелери, Ашгабат, 1969, 208-210 с.

uniwersitetiň goýberen Xäzirki zaman turkmen dili, sintaksis kitabynda¹ eerzeňli goşma sözlem xasaplanýar. Düzmeli goşma sözlem diýýänler ýokarky sözlemi «Oglan xowlugar, emma tut wagtynda bişer» görnüşinde üýtgedip, düzmeli goşma sözlemiň galypyna salýarlar: eerzeňli goşma sözlem xasaplanyanlar bolsa muny «Oglan xowluksa-da, tut wagtynda bişer» görnüşinde üýtgedip, ony gaýdym eerzeňli goşma sözlemiň galypyna salyp bolýanlygyna salgylanýarlar. Edil şunuň ýaly, «Gyş düşdi, xowa sowady» dien sözlem xem bir erde düzmeli goşma sözlem xasaplansa, başga bir işde netize eerzeňli goşma sözlem diýlip düşündirilýär. Şeýle mysallary köp getirmek mümkin. Görnüşi ýaly şol bir sözlemi dürli galypa salmak arkaly onuň gurluşy kesgitlenýär. Bir sözlem şol bir wagtyň özünde düzmeli goşma sözlem xem bolup dur, eerzeňli goşma sözlem xem. Olaryň manysynda umumylyk bolany üçin, haýsy ýana çekseň çekip oturmaly. Munuň özi baglaýzysyz goşma sözlemleri düzmeli we eerzeňli dien toparlara bölmegiň žuda şertlidigini, onuň üçin eterlik grammatik tutarygyň ýoklugyny bildirýar.

Şunlukda baglaýzysyz goşma sözlemleri düzmeli xem eerzeňli goşma sözlemlere bölmän, özbaşyna derňemek gerek, çünki sözlemleriň many tarapyna esaslanyp, düzmeli we eerzeňli goşma sözlemleri kesgitlemek mümkin däl. Xas beteri xem, baglaýzysyz goşma sözlemleri, göwnüňe gelşine görä, dürli galyplara salyp uytgedibermek butinley yol berilmesiz yagdaydyr. Mysal ucin, «Agac garrar, guş gonar» dien baglaýzysyz goşma sözlem «Xäzirki zaman türkmen dili. Sintaksis» dien okuw kitabynda «Agaç garrasa, guş gonar» (282s.) görnüşinde üýtgedilip, ondan şert eerzeňli goşma sözlem ýasalypdyr.

¹ Хэзирки заман түркмен дили. Синтаксис Ашгабат, 1962, 240 с.

Sözlemler derňelende, olaryň gurluşyny esas edip almak gerek, ony üýtgetmän, şol durşuna derňemek zerurdyr. Baglaýzysyz goşma sözlemleri xaýsydyr bir baglaýzyly goşma sözlemleriň galypyna salzak bolup azara galman, olaryň xut öz tebigatyny açyp görkezmek maksat edilip goýalmandyr.

Düzmeli we eeržeňli goşma sözlemleriň arasynda açmakda olaryň baglanyş tärleri esas edilip alynmalydyr. Düzmeli baglaýzylaryň kömegi bilen baglanyşýan goşma sözlemleri düzmeli goşma sözlem xasaplamak gerek. Emma «Xäzirki zaman türkmen dili. Sintaksis» kitabynda goşma sözlemleriň baglanyş tärlerine däl-de, xas köpräk many tarapyna esaslanylyp, käbir düzmeli goşma sözlemler eeržeňli xasap edilipdir.¹Mysal ucin, «-da, -de» düzmeli baglaýzy bilen baglanyşan aşakdaky sözlemler netize eeržeňli goşma sözlem şeklinde berlipdir: «Žaň kakylady-da, okuw başlandy». «Bulut geldi-de, ýagyş ýagdy». «Otlar gögerdi-de, mal doýdy» (273 s.).

«Weli // welin» düzmeli baglaýzysy arkaly baglanyşýan sözlemler xem manysyna esaslanylyp, netize eeržeňli goşma sözlemlere goşulypdyr: «Depesine gürzi bilen bir goýýar welin, onuň meýnisi çogup çykýar», «Xanym ak guýruk baş ýüzlükleriň alty sanysyny uzatdy welin, Sülgün xanyň gözleri oynaklap, yuzleri ýagtylyp güldi»(275 s.) Emma ýokarky getirilen mysallaryň xiç birisiniň xem eeržeňli goşma sözlem bolup bilmeýänligini aýtmak gerek, çünki bularyň sostaw bölekleri eeržeňli baglanyşyk arkaly däl-de, düzmeli baglaýzylaryň kömegi bilen baglanyşypdyr.

¹ Хэзирки заман түркмен дили. Синтаксис Ашгабат, 1962.

Türkmen dilinde köpden bäri çözülmegine garaşýan meseleleriň biri xem eerzeńli goşma sözlem problemasydyr. Näxili sözlemi eerzeńli sözlem xasaplap bolar? Eerzeń sözlem bolmak üçin näxili şertleriň göz önünde tutulmagy zerur? Xas takyklap aýtsak, eerzeń sözlemleri ýaýbaňlandyrylan agzalardan neneňsi tapawutlandyrmaly? Ynxa şu mesele boýança kesgitli netizä gelmäge bireýýäm wagt etdi. Eýsem «Xäzirki zaman türkmen dili. Sintaksis» kitabynda eerzeń sözlemiň düşündirilişi bilen şu günki günde ylalaşmak bolarmy? Elbetde, bolmaz, çünki bu işde söz düzüminiň many tarapyna aşa üns bermek bilen «mazmun taýyndan bir gutaran pikiriň bardygyna we sözlemiň ob`ekti xem predpkaty ýaly esasy kategoriýalaryň ýüze çykarylmagynyň mümkindigine garap (255 s.) aşakdaky ýaly sözlemleri logiki nukdaýnazardan eerzeńli goşma sölem xasaplaýarlar: «Pagtanyň eýýäm ekilendigini xemmeler bilýär» (255 s.) «Zöxre gyzyň öz köşgünde zar aglap galany Taxyryň ýadyna düşdi» (257 s.) Şulary eerzeńli goşma sözlem xasaplamaga grammatik taydan xic xili tutarýyk yokdur. Bular ýaýbaňlandyrylan agzaly ýönekeý sözlemler bolup, diňe olaryň manysy logiki taýdan eerzeńli goşma sözlemlere barabardyr. Şoňa görä logiki predikaty ortak işliklerden, xal işliklerden we iş atlaryndan bolan konstruktsiyalar grammatik taýdan eerzeń sözlemleri emele getirip bilmeyärler.

Sözlemiň eesiniň baş düşümde gelmegi xökmany şertdir. Emma, muňa garamazdan, «Xäzirki zaman türkmen dili. Sintaksis» dien kipatda sözlemiň eesiniň eelik düşümde gelip bilýänligi xem nygtalýar. Mysal üçin, şol işde «Bä onuň ýakymсыздыгyny!» (192 s.), «Onuň şol gidişi»... (193 s.) ýaly sözlemlerde grammatik taydan ee bolup bilmeyan forma ee, xabar bolup bilmeyan forma xem

xabar bolup gelyar»(191-192s.) diylip aydylyar. Emma bu sozlemlerde «ee bolup gelyär» diýilýän sözleriň eelik düşümde gelýänligi äşgärdir. Şonuň üçin bularyň ee bolman, eelik aýyrgyzy bolup gelýänligini aýtmak gerek.

Şu kitapta sözlemiň eesiniň eelik düşümde ulanylmagyna eerzeń sozlemlerde xem yol berilyar. Birnace mysal: «Merediň obadan gelen günü, men onuň bilen tanyşdym» (256 s.).

Şu xili sözlemlerde eerzeń sözlem diýilip berilýän öwrümleriň eesi eşidilip, «Merediň», «Munuň» ýaly eelik düşümde gelen sözler alynýarlar. Eýsem şular ee bolup bilermi? Biziň pikirimizçe, bular ee dal-de, eelik ayyrgyclarydyr. Olar xereketi gonuden-göni ýüze çykarmaga gatnaşman, eýsem olara eelik edip gelýärler. «Xowa maýladygy, gar eräp başlar». «Daň atdy, biz ýola düşeris (270 s.) ýaly sözlemlerde gelen «xowa», «dan» sözleri xem eelik düşümiň goşulmasyz formasynda ulanylýarlar. Çünki olaryň baglanyşýan sözlerindäki degişlilik goşulmalary bularyň eelik düşümde gelýänligini tassyklaýar.

«Xäzirki zaman türkmen dili. Sintaksis» okuw kitabynda ortak işlik, xal işlik we iş at öwrümleriniň «doly däl», «potentsial eerzeń sözlemler» ýaly atlandyrylmagy ýöne ere dälidir. Bular bir wagtlar grammatikada güýçli ornaşan «logik ugruň» galdyran mirasydyr. Munda eerzeń sözlemiň gurluşy, onuň eesiniň, xabarynyň grammatik taýdan formalanyşy nazarda tutulman, xas koprak logiki taýdan eerzeń sözleme ýakyn konstruktsiýalaryň manysyna esaslanylýar. Şonuň üçin bu nädogry garaýyş meselä logiki taýdan çemeleşýänligi, sözlemiň esasyny düzýän grammatik eýäni we grammatik xabary xasaba almaşýanlygy üçin dil

biliminde makullanyp bilinmez. Şu erden bolsa diliñ sözlem gurluşyny logiki aspektde dälde, grammatik aspektde öwrenmeli dien netize gelip çykýar.

I. BAP. Baglaýzysyz goşma sozlemleriň ýönekey sozlemleriň eýerzeňli we duzmeli goşma sozlemlerden tapawudy.

Baglaýzysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekey sözlemler düzmeli ýa eýerzeňli baglaýzy serişdeler arkaly däl-de, sözlemleriň tertibi, gurluşy, manysy, leksik-grammatik serişdeler we baglaýzy pauza arkaly baglanyşýarlar. Şu xili goşma sözlemlere baglaýzy goşma sözlem diýilýär.¹

Baglaýzysyz goşma sözlemlerde düzmeli ýa eýerzeňli baglaýzy serişdeleriň gatnaşmaýanlygy üçin bulary düzmeli ýa eýerzeňli goşma sözlemlere bölmäge esas ýok. Çünki goşma sözlemler düzmeli ýa eýerzeňli dien toparlara bölünende, meseläniň logiki tarapyna esaslanylman anyk grammatik görkezizilere daýanylýar. Şeýle formal görkeziziler bolsa düzmeli ýa eýerzeňli baglaýzy serişdelerdir. Olaryň ýok erinde, baglaýzysyz düzmeli we eýerzeňli dien toparlara bölmek mümkin däl. Çünki baglaýzysyz goşma sözlemleriň many tarapy xas umumy we örän sypzyk bolup, dürli tarapa çekelemäge ýol goýýar. Türkmen dilinde goşma sözlemleriň intonatsion gurluşy bolsa entek öwrenilmän gelýär. Şonuň üçin baglaýzysyz goşma sözlemleriň intonatsiýasyna ýa-da ondan gelip çykýan many gatnaşygyna esaslanylýp, düzmeli we eýerzeňli goşma sözlemleriň arasyny açmak örän kyn düşýär, käbir xalatlarda bolsa bütinleý mümkin däl. Xäzire çenli şol sözlemleriň käbir işlerde düzmeli goşma sözleme, käbirinde bolsa eýerzeňli goşma sözleme goşulyp gelinmegi xem anyk grammatik tutarygyň bolmazlygy sebäplidir. Mysal üçin, *Oglan xowlugar, tut wagtynda bişer* ýaly baglaýzysyz goşma sözlemler bir işde düzmeli goşma sözlem xökmünde derňelýän bolsa, başga bir işde eýerzeňli goşma

¹ Хэзирки заман түркмен дили. Синтаксис Ашгабат, 1962.

sozlem xasaplanyar. Düzmeli goşma sözlem diýýänler ýokarky sözlemi üýtgedip, Oglan xowlugar, emma tut wagtynda bişer görnüşinde düzmeli goşma sözlemiň galypyna salyrlar.

Eyerzeňli goşma sözlem xasaplanýanlar bolsa. Oglan xowluksa-da, tut wagtynda bişer ýaly ulanyp bolýandygyna salgylanyp, gaýdym eerzeňli goşma sözlem diýip ykrar edýärler. Görnüşi ýaly, şol bir sözlemi dürli galypa salmak arkaly, olaryň gurluşy kesgitlenýär. Bir sözlem şol bir wagtyň özünde düzmeli goşma sözlem xem bolup dur, eerzeňli goşma sözlem xem olaryň manysynda umumylyk bolany üçin, xaýsy ýana çekseň çekip oturmaly.

Edil şunuň ýaly, **Gys düşdi, xowa sowady** dien sozlem bir erde duzmeli goşma sözlem xasaplansa, başga bir işde eerzeňli goşma sözlem diýip düşündirilýär. Şunuň ýaly mysallary başga-da kop getirmek mümkin. Munuň özi baglaýzysyz goşma sözlemleri düzmeli we eerzeňli dien toparlara bölmekligiň žuda şertlidigini, onuň üçin eterlik grammatik tutarygyň ýoklugyny bildirýär.

Baglaýzysyz goşma sözlemleri düzmeli we eerzeňdi goşma sözlemlere bölzek bolmaklyk aslyetinde olary baglaýzyly goşma sözlemleriň galypyna salyp öwrenmeklikden gelip çykypdyr. Dogry baglaýzyly goşma sözlemleriň arasynda many we intonatsiýa taýdan belli bir umumylygyň barlygy düşnükli. Emma şunuň bilen birlikde baglaýzysyz goşma sözlemleriň özboluşly aýratynlyklarynyň xem barlygy äşgärdir.

Bularyň arasyndaky many ýakynlygyna esaslanyp, baglaýzysyz goşma sözlemleriň rollary bütinleý birdir dien netizä gelmek bolmaz. Baglaýzysyz goşma sözlemleriň many xem grammatik gatnaşygynyň xas berk xem kop durludigini

aýtmak gerek. Munuň tersine, baglaýžysyz goşma sözlemlerde grammatik xem many gatnaşygy birneme gowşak xem umumyrakdyr, gerimi dar xem çäklidir. Çünki baglaýžylar goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleri baglamak bilen olaryň arasyndaky intonatsion baglanyşygy xas xem berkidýärler, sözlemleriň özara mynasybetinden dürli konkret many gatnaşyklarynyň ýüze cykmagyna komek edyarler. Galyberse-de, baglaýžysyz goşma sözlemleri xemme xalatlarda baglaýžyly goşma sözlemler bilen çalşyryp ulanmak mümkin bolmaýar: *Oňat obanyň ýaşuylarynyň xemmesi bar* /X. Deryaew, Ykbal/. *Ine, olara berlen gysgaça maglumat, raýonda birinzi bolup raport berdi* («Edebiyat we sungat» gazeti)- *Wax, Abadan žan, şol aýdanyň: ol bir garry adam-da* (X. Deryaew, Ykbal).

Şunlukda, baglaýžysyz goşma sözlemleri düzmeli we eeržeňli goşma sözlemlere bölmän, özbaşyna derňemek gerek. Bu pikir baglaýžysyz goşma sözlemleriň özboluşly aýratynlyklaryna üns çekýär we olara baglaýžyly goşma sözlemleriň taýy görnüşinde seredilip gelinmeginiň soňuna çykýar. Umuman, sözlemleriň many tarapyna esaslanyp, düzmeli we eeržeňli goşma sözlemleri kesgitlemek mümkin däl. Xas beteri xem, baglaýžysyz goşma sözlemleri, göwnüňe gelşine görä, dürli galyplara salyp üýtgedi bermek bütinleý ýol berilmesiz yagdaydyr. Mysal ucin, *Agaç garrar, guş gonar* dien baglaýžysyz goşma sözlemleri käbir işlerde *Agaç garrasa, guş gonar* görnüşinde üýtgedip, ondan şert eeržeňli goşma sözlem ýasaýarlar. Şeýle ýol bilen gitseň, onda şol bir sözlemden äxli eeržeňli sözlemi xem emele getirmek bolar. Çünki bularyň arasyndaky many umumylygy leksik sostawynyň birliginden gelip çykýar. Emma

sözlemler derňelende, olaryň gurluşyny esas edip almak gerek we ony üýtgetmän, şol durşuna derňemek zerurdyr. Baglaýžysyz goşma sozlem-leri xem xaýsydyr bir baglaýžyly goşma sözlemleriň galypyna salžak bolup azara galmak, olaryň xut öz tebigatyny açyp görkezmeklik maksat edip goýalmalydyr. Şeýle edilende, baglaýžysyz goşma sözlemleriň tebigatyna aýdyň düşünmek we olaryň ulanylyş aýratynlyklaryna goz etirmek bolar.

Baglaýžysyz goşma sözlemler köplenç bir wagtda ýa yzygiderli bolup geçýän xereketleri görkezmek üçin xyzmat edýärler. Şoňa görä olaryň böleklere bölünmäge, tutuş bir sözlemde aňladylmagy dil üçin oňalydyr: *Ýaşyl maxmalyň üstüne sepilen ýaly, gülgün, gyzyl, ýaşyl, sary ak gülleriň daşynda dürli kebelekler pyrlanyrlar, gara tomzaklar wazyldayarlar, cegirtgeler, guzzuldeyarlar, bozgoyanlar, goya kyncylyk bilen ganat-urýan ýaly, wyžzyk – wyžzyk edip uçýarlar* / N. Zumaew, Ak derek/.

Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemlerde umumy aýyklaýžy agzalar ilkinzi sözlemiň başynda ulanylmak bilen, galan sözlemler bilen xem gatnaşyk saklaýarlar. Olaryň goşma sözlemiň başynda gelip, onuň sostawyndaky beýleki sözlemleriň xer birinde ulanylmazlygy, bir tarapdan, ol sözlemleriň xemmesiniň bitewiligini alamatlandyrsa, ikinzi tarapdan, dilde tygşytlylyk döredýär: *Gizara kolxozçylar işden çykdylar. Gazanlar ýawlup taýýarlanylady. Bulut ýaly süýşüp, elinlerini göteribilmän, mytdyldaşyp, xalxa, kolxoz mallary gelyar, dueler yňyrganyşýar, keteklerine garaşýarlar, atlar kişňeşip, gazygynyň daşyndan aýlanyşýarlar, ot bol, mallaryň keýpi kök, sygyrlar sagylmaga başlandy, süýtleri gazana guylup, canak-çanak gatyklar emele gelyär, bu xezil, gözel durmuşda*

kolxozçylaryň şäxdi açyk, göwünlerinde gaýgy-gussa yok. /A. Durdyew, Saylanan eserler/.

Ýokarky mysallarda baglaýzysyz goşma sözlem belli bir döwürde bolup gecyan xereketleri sanap gorkezmek ucin xyzmat etse, *Olaryň birisiniň başy papakly, egni kostyamlydy. Beýlekisiniň bolsa başy gulakçynly, egni kostýamly, ayagy cokaylydy /A. Durdyew, Saýlanan eserler/* dien goşma sözlemde adamlaryň daşky geýim-gežimi suratlandyrylýar.

Baglaýzysyz goşma sözlemler köplenç çeper edebiýatda gaxrymanla-ryň daşky keşbini beýan etmek ucin xem ulanylyar: *Onuň uzy çyrpylan, kömür ýaly gara sakgaly çukanak, ýiti ala gözleriniň ýylpyldysy bilen bäsleşýär: tovlanan murtlary ýylçyr gara ýüzüniň tümmi ýañagyna baryp etýär: tüňni maňlaýynyň gara gaşlary bir-birine catylyar: gogumtil dodaklarynyň arasynda ownuk dişleri gara gazan icindaki patrak yaly agaryar (B. Kerbabaew, Aygytly adim).*

Şu mysallaryň xer birinde birnäçe ýönekeý sözlemleriň bolmagyna garamazdan, olaryň xemmesi şol bir adamyň daşky görnüşiniň aýry-ayry taraplaryny gorkezmek üçin peýdalanylypdyr. Şonuň üçinem çeper edebiýatda gaxrymany xäsietlendirmeli ýa onuň portretini çekmeli bolanda, baglaýzysyz goşma sözlemleriň köp duş gelýänligi bellidir: *Olaryň ýabysy Doýduk eze ýaly garynlakdy, çortmak aýaklarynyň bileksesini örtup duran cogmak tuyleri bardy, gysgażyk togalak boýnunda uzyn gür ýallar aşak sallanyp durdy, gulaklary ullakandy, gür alyn saçlary ullakan mele gözlerini örtýärdi, bir guzak uzyn guyrugy ere degip durdy (B. Kerbabaew, Zapbaklar).*

Şundaky ýönekeý sözlemleriň xemmesi Žapbaplaryň ýabysyny suratlandyryp, grammatik taýdan onuň bilen baglanyşyklydyr. Bu baglanyşyk üçünzi ýöňkemäniň goşulmasy arkaly ýüze çykarylýar.

Baglaýžysyz goşma sözlemler ýönekeý sözlemleriň birikmeginden emele gelýändigine görä, olaryň sostaw bölekleri ýygnak, ýaýraň, doly, doly däl, iki sostawly. Bir sostawly görnüşlerde ýüze çykyp, ýönekeý sözlemleriň dürli xillerinden bolup bilyarler. *Mysal ucin, Yaman biter, yalan doyar /Nakyllar we atalar sözi/. Ýaltanman ussa bolar, aýňalmaz-xassa* (şol erde) dien baglaýžysyz goşma sözlemleriň xer birinde iki sany ýygnak ýönekeý sözlem bar.

Baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary şol bir sözlerden bolanda, köplenç ikinzi sözlemiň xabary galdyrylyp ulanylýar. Munuň özi sözlemiň manysyna zyýan etirmän, eýsem onuň ýygžam bolmagyny üpžün edýär. Bir meñzeş sözleriň birini gysgaltmak bilen, dil sözleri tygşytlaýar, sözlemiň pikir aňladyžylyk xem-de çeperçilik derežesini artdyrýar. Bu köplenç xalk nakyllarynda we atalar sozunde duş gelýär: *Iş akyly tapar, akyl-işi (Nakyllar we atalar sozi.) Yalta yaryny ier, okde –baryny* (şol erde).

Kawagtlar baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň ikisiniň xem xabarynyň galdyrylyp ulanylyşyna duş gelmek bolýar. Bu köplenc atalar sözünde, nakyllarda bolanlygy üçin, xaýsy sözüň galdyrylany kynçylyksyz bilinip durýar we şonsuz xem onuň manysy düşnükli: *Bedew žul içinde, göwxer kül icinde* (Nakyllar we atalar sozi). *Goýanda erkek eti, guşda barak eti* (şol erde).

Şu mysallaryň birinžisinde sözlemiň xabary-belli, ikinžisinde *gowy* dien sözler bolmaly. Emma şol sözler bütinleý galdyryp ulanylanda xem, sözlemden aňlanylzak many üýtgemeyär.

Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary isimlerden bolup, kem işlik böleklerini kabul edip gelende, xer sözlemiň yzynda aýratyn getirilmän, köplenç ikinzi sözlemiň xabarynyň yzyna goşulyp gelýär. Baglaýzysyz goşma sözlemiň sostawynda gelýän ýönekeý sözlemleriň xabarlarynyň meňzeş formada ulanylýanlygy we sözlemiň tutuşlygyna bir bitewi many aňladýanlygy üçin, kem işlik goşulmalarynyň tutuşlygyna bir bitewi many aňladýanlygy üçin, kem işlik goşulmalarynyň tutuş sözlemiň axyrynda getirilmegi bütinleý tebigydyr. Munuň özi gaýtalanýan formalaryň birini galdyrmak bilen, sozlem gurluşynda tygşytlylygyň bolmagyny üpžün edýär we stilistik taýdan sözlemleriň xas ýygžam baglanyşmagyna şert döredýär. *Şol wagtam elim kesewi, sacym subsedi.* (A. Durdyew. Saylanan eserler). *Onuň xer gözi kersen ýaly, xer gabagy elek yaly eken.* (B.Kerbabaew, Zapbaklar).

Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary inwersiýa düşüp, eeden öň xem gelip bilerler. Şeýlelik bilen, bu xili goşma sözlemlerden aňladylýan many güýçlendirilýär. Şunda güýçlendirme manysy bolan bir sözüniň xem tasiri bardyr: *Xal mergeniň mallarynyň ýatagyna boldy bir güpür-sapyrlyk, turdy bir tozan* (A.Gowşudow, Saylanan eserler).

Şunlukda, baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän bölekler gurluşy taýdan ýönekeý sözlemlerden tapawutlanmaýarlar. Munuň özi baglaýzysyz goşma

sözlemleriň emele gelmeginde ýönekeý sözlemleriň gatnaşygynyň bardygyna şaýatlyk edýär.

Baglaýžysyz goşma sözlemiň sostawynda gelýän ýönekeý sözlemleriň xabarlarynyň meňzeşligine esaslanyp, olary deňdeş agzaly ýönekeý sözlemlere goşmak bolmaz. *Cünki Gözümiň nury oçdi, xalymyň nagşy oçdi...* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler) dien mysalda bularyň eeleri aýry-aýry sözlemlere degişlidir. Bu sözlemler many taýdan baglanyşykly bolup, biri beýlekisi bilen degşirilýär ýa-da biri-birine garşy goýalýar. Mysal üçin, *It ite buyrar, it-guyrugyna* (Nakyllar we atalar sözi) dien baglaýžysyz goşma sözlemiň xabarlary meňzeş xem bolsa, olaryň eeleri aýry başgadyr. Şunda iki sany ýönekeý sözlem bolup, özara degşirilip gorkezilyar.

Baglaýžysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň eeleriniň xem meňzeş sözlerden bolmagy mümkin. Mysal üçin, *ol şeýle gowy adamdy-la, ol näxili birdenkä ženýatkär bolup çykaýdy.* (A.Gowşudow, Saýlanan eserler) dien baglaýžysyz goşma sözlemiň iki böleginiň xem eesi **ol** bolup, logiki taydan şol bir adamy görkezip gelýär. Şeýle-de bolsa, grammatik taýdan ýönekeý sözlemleriň xer biriniň özbaşdak eesiniň barlygy sebäpli, bu xili sözlemler xem baglaýžysyz goşma sözlem xasaplanmalydyr.

Şu mysalda ol sözüniň xer bölekde gaýtalanyp ulanylmagy baglaýžysyz goşma sözlemiň sostaw bölekleriniň arasyndaky many gatnaşygyny ýüze cykarmaga xem komek edyar.

Baglaýžysyz goşma sözlemlerde düzmeli we eerzeňdi baglaýžy serişdeleriň gatnaşmaýanlygy üçin, intonatsiýa birinži orna geçýär.

Goşma sözlemleri xasyl edyan yonekey sozlemleri baglamakda intonatsiýanyň (baglaýzy pazanyň) roly uludyr. Intonatsiýa diňe bir baglaýzysyz goşma sözlemlerde däl, eýsem baglaýzyly goşma sözlemlerde xem ulanylýar. Yone baglaýzyly goşma sözlemlerde däl, eýsem baglaýzyly goşma sozlemlerde xem ulanylýar. Ýöne baglaýzyly goşma sözlemlerde intonatsiýa ikinzi orunda duryar. Baglaýzysyz goşma sözlem-lerde bolsa intonatsiýanyň aýratyn äxmieti bar. A. A. Şaxmatowyň aýtma-gyna gora, intonatsiya xem, sozlemde sözleriň tertibi ýa-da sozleriň ylalaşmasy ýaly, grammatik serişdelere degişlidir. Şonuň üçin baglaýzysyz goşma sözlemleriň baglanyşygy öwrenilende, beýleki leksik-grammatik serişdeler bilen bir xatarda, ozaly bilen baglaýzysyz pazanyň xyzmatyna degişli orun berilmelidir. Mälim bolşy ýaly, baglaýzysyz goşma sözlemler neneňsi intonatsiýada aýdylýandygyna garap, dürli many gatnaşyklaryny ýüze çykaryp bilerler. Baglaýzysyz goşma sözlemlerdäki intonatsiýanyň türkmen dilinde eksperimental ýol bilen öwrenilmänligi üçin, olaryň äxli aýratynlyklary barada gürrüň etmek kyn. Ýöne baglaýzysyz goşma sözlemlerde ýönekeý sözlemleri baglamak xem degişli many gatnaşyklaryny ýüze çykarmak üçin dört xili intonatsiýanyň ulanylýanlygyny eşitmek arkaly açyk aýtmak mümkin. Olar şu aşakdakylardyr:

1. Sanama intonatsiýasy.
2. Degşirme intonatsiýasy.
3. Şertlendirme intonatsiýasy.
4. Düşündirme intonatsiýasy.

Sanama intonatsiýasy many taýdan deňdeş sözlemleriň arasynda ýüze

çykýar. Munda baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl etmäge birnäçe ýönekeý sözlemler gatnaşýar. Olar birmeňzeş ritmde, sanama intonatsiýasynda aýdylýar. Ýönekeý sözlemleriň xer birinde soň xeň bir deň derežede beýgelyär, diňe axyryky sözlem peselýän xeň bilen aýdylýar: *Atlar kişňeýärdiler, eşekler aňňyryýardylar, adamlar sögüşýärdiler* (B.Seytakow, Doganlar).

Şu intonatsiýa diňe bir baglaýzysyz goşma sözlemler üçin xäsietli bolman, ugurdaşlygy görkezýän baglaýzylar arkaly baglanyşýan düzmeli goşma sözlemler ucin xem xasietlidir.

Degşirme intonatsiýasy bilen aýdylýan baglaýzysyz goşma sözlem iki bolekdən duzulyar. Olar many taydan bir-biri bilen degşirilýär. Bu intonatsiýanyň xäsietli aýratynlygy şundan ybarat: birinzi bölekdən soň xeň beýgelyär, degşirilýän bölekleriň ikisinde xem degşirmäni öz üstüne alýan daýanç sözleri bolýar, olar deň ölçege erleşip, taýly görnüşde ulanylýarlar. Şonuň ýaly sözler xer bölekde adatça iki sany bolup. *Guycli basym bilen aydylyarlar: Due menzil garar-ayagynyň astyny* (Nakyllar we atalar sozi).

Degşirme intonatsiýasy garşylygy görkezýän baglaýzylar arkaly baglanyşýan düzmeli goşma sözlemler üçin xem xäsietlidir.

Şertlendirme intonatsiýasy bilen aýdylýan baglaýzysyz goşma sözlemlerdäki xereketleriň ýüze çykmaklygy özara şertlendirilen xäsietde bolup geçýär. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi wagty, şerti, sebäbi aňlatsa, ikinzi bölegi ondan gelip çykýan netizäni bildirýär¹. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň axyrynda xeň beýgelyär we birinzi sözlemiň xabary güýçli basym bilen

¹ Нартыев Н. Хэзирки заман түркмен дилинде гошма сөзлемиң гурлушы. Ашгабат 1982.

aydylyar. Mysal ucin, *Ýagyş ýagdy-er batga bolyar* dien baglaýžysyz goşma sözlemiň birinži bölegi şeýle aýdylýar. Munuň manysy *Ýagyş ýagdy-er batga bolyar* dien sözlemiň manysyna ýakyndyr. Şunda birinzi sözlem **wagt, sebap** yaly many gatnaşyklaryny aňladýan bolsa, ikinzi sözlem ondan gelip çykýan netizäni bildirýär. Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemiň aýdylyş intonatsiýasy eerzeń sözlemi baş sözlemden öň gelýän eerzeńli goşma sözlemleriň aýdylyş intonatsiýasy bilen meňzeşdir.

Düşündirme intonatsiýasy bilen aýdylýan baglaýžysyz goşma sözlem-leriň birinzi böleginde xeň peselýär, ýöne sözlem gutarmadyk intonatsiyada aýdylýanlygy bilen, ikinzi bölekden tapawutlanýar. Ikinzi bölek bolsa düşündirme äxeňinde çalt depgin bilen aýdylyp, öň ýanyndaky sözlemiň manysyny düşündirmek, sebäbini bildirmek, netize çykarmak üçin xyzmat edýär: *Kasym tanar yaly daldi, yuzi cym gyzyl bolupdy*. (B.Seytakow, Doganlar). *Xic kim sesini çykaranokdy, maşgala atasyna garaşýardy*. (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

Bulardaky intonatsiýa eerzeń sözlemi baş sözlemden soň gelýän eerzeńli goşma sözlemleriň aýdylyş intonatsiýasyna yakyndyr.

II. BAP. Baglaýžysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriniň aýdylyş intonatsiýasy boyunça bölünişi.

Baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň neneňsi intonatsiýa bilen baglanyşýanlygyny nazarda tutup, olary degişli toparlara bolup görkezmek boljak.

1. Sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem.

Sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem adatça birnäçe deňdeş ýönekeý sözlemlerden düzülýär we olardaky xereketler yzygiderli tertipde sanalyp gorkezilyar: *Öý çaykanýardy, uklar şatyrdaýar-dy, gapynyň kilimini galgadyan ol kowsarlap icine uryardy* (B. Kerbabaew, Nebitdag).

Şu bolsa sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlemleriň gurluşynyň xäsietli aýratynlygydyr. Baglaýžysyz goşma sözlemiň sostawynda ikiden artyk ýönekeý sözlem gatnaşsa, olaryň deňdeşligi xas güýçlenýär we sanama intonatsiýasy бүтін аýdyňlygy bilen ýüze çykýar.

Sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edyan ýönekeý sözlemleriň özara gatnaşygyndan aşakdaky ýaly manylar gelip cykyar.

1. Xereketiň bir wagtda bolup geçýänligi aňladylýar: Onda-munda lowurdap, ot ýanyardy, serbazlaryň gopgun-gowgasy eşidilýärdi. Emma çadyrlaryň töweregi suslukdy, toplaryň golaýynda edi-sekiz sany serbaz ot yakyp xümrdeşip otyrды. (G. Kulyew, Yawuz gunler).

2. *Xereketiň wagt taýdan yzygiderli bolup geçýänligi aňlanylýar: Ynxa, žaxanyň gylla ýaryny symgylt şöxle bilen bezän ikindin şapagy barxa öçüp ugrady, towerek-daş garaňkyrap başlady* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

3. Birinzi sözlemden aňlanylýan xereketiň esasynda soňky sözlemlerdäki xereketler gelip çykýar. Ikinzi we soňky sözlemlerdäki xereketler birinzi sözlemiň netizesi hökmünde duýalýar: *Golaýdan eşidilen wagyrdy Magtymgulyny geçmişiň çalpawyndan çekip aldy, geçen günleriň gara suraty gaýyp boldy* (G. Kulyew).

4. Birinzi sözlemdäki pikir soňky sözlemlerde dowam etdirilýär, anyklaşdyrylýar, bölekler bölünip görkezilýär: *Gurduň asylky öňki sypaty xem şeýle bir syratly uz-owadan görnüşde däl di, garaýagyz at ýüzi, kiçiräk gara gözleri bardy, onuň çagažyk wagtynda xemişe ýaglyk bilen saralan kellesi süýrelip duryardy* (A. Gowşudow, Mäxri-Wepa).

5. Soňky sözlemlerde birinzi sözlemdäki pikiriň üsti doldurylýar, guyclendirilýar, nygtalyp gorkezilýar: *Emma ýagşy diňer erde diňmedi, töwerek barxa gapyşdy* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

6. Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň manysy gitdigice basgancak-basgancak bolup, kem-kemden yokary galyar, guyclenýar. Mysal ucin, *Gun geçýär, aý geçär, ýyl dolanýar, Gažar aganyň meýlis xalkasynyň gürrüňçileri-de tazelenip duryar* (A. Gowşudow, saýlanan eserler).

7. Ikinzi sözlem birinzi sözlem bilen manydaş bolup, ondan aňlanylýan pikiri nygtamak maksady bilen ulanylýar. Şunda birinzi sözlemdäki aýry-ayry sözler ikinzi sözlemde degişli at çalyşmalary we sinonimler bilen çalşyrylyp biler:- *Xany, Baba sallat, ot niredede?* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

8. Baglaýzysyz goşma sözlemiň sostawy çylşyrymly bolup, umumy pikir aňladýan sözlem başda getirilýär, soňky sözlemlerde deňdeş agzaly sözlemlerde bolşy ýaly, xereketler yzygiderli sanalyp görkezilýär: *Ezirli günler onuň ýigit synasyna agyr tagma salypdy; gözleri, uzak ýyllar agyr näxoşluk çeken adamyň gözleri ýaly, içine çöküp durdy, seňrikmen aryk yzunde gan-pen ýokdy, ýaýbaň maňlaýyny gasyn basyp ugrapdy.*

9. Baglaýzysyz goşma sözlemiň sostawynda gelyän ýönekeý sözlemler özara gatnaşykda bolup, ikinzi sözlem birinzi sözleme daxylyly many aňladýar. *Bularyň arasyndaky mynasybeti yuze cykarmak üçin düşümlerde üýtgän bu, şu, ol, şol* görkezme çalyşmalary xyzmat edýärler. Olar baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň belli bir agzasyny çalşyryp gelyärler. Şunda baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň ikinzisiniň aňladýan manysy xas derwayys bolup, birinzi sözlemden aňlanylýan düşünze ikinziniň içine girip gidýär: Zöxre zan bilen Taxyry okadýan bir molla bardyr, belki, şonuň töwellasyny alar (Mollanepes, Zoxre-Taxyry).

10. Baglaýzysyz goşma sözlemi iki bölekden düzülip, ýönekeý sözlemleriň manysy geçiş ýagdaýynda degşirilýär. Şunda erine etirilmeli xereketleriň iň äxmietlisi baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginde getirilip, sözleýän adam tarapyndan inkär edilýär, onuň xas uzypsyz bölegi bolsa xödürlenýär. Şunlukda, many taýdan birinzi sözlemden aňlanylýan xas derwaýys zatdan geçilip, onuň ikinzi sözlemdäki uzypsyz bölegi xas zerur xasaplanýar ýa-da munuň tersine bolýar. Şonuň üçin birinzi sözlemdäki düşünze näçe äxmietli bolsa xem nazara alynman, gonuden-göni ikinzi sözlemdäki düşünzä geçirilýär we şol xem nygtalyp

görkezilýär. Baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemlerdäki pikirleriň geçiş xäsiyetine düzülmegi bu xili sözlemleriň özboluşly aýratynlyklaryndan biridir.

Baglaýžysyz goşma sözlemiň bu görnüşiniň gurluş aýratynlygy xökmünde birinzi böleginde *beylede dursun* ýaly sözleriň we ikinzi böleginde *xem,- da/-de*, xatda *yaly* ownuk bölekleriň gatnaşýanlygyny görkezmek bolar: *Xalxa, kolxoz başlygymyzy alaly, onuň ata-babasyndan susag-a beylede dursun, sadaka sanam/< san xem/ etmandir...* (A. Durdyew, Saylanan eserler).

Baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi **diňe bir** sozleri xem getirilyar. Munda degşirilýän düşüňzeleriň wažyp xasaplanmaýany birinzi sözlemde inkär edilip, soňky sözlemlerdäki xas möxüm düşüňzelere gecirilyar we olar yorite nygtalyp gorkezilyar: *Baba soldatyň öýüne gelyän Batyr göýä diňe bir maşyn ussasy-slesar` dälmiş, ol uly ženaýatkärmiş, ol gorkuly adammyş, ol rewolýatsionermiş, ol patyşany xem patyşa xökümetini tanamaýarmyş, tanamak xem islemeýärmiş...* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

11. Baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň soňkusynyň ön ýanyndan şunluk bilen, şeydip, diýmek, garaz, axyry ýaly modal söz gelende, dürli many öwüşginli netize gatnaşygy aňlanylýar.

1. Şunluk bilen: *Bu akly çaşan oňa gürrüň edip berer, olam gürrüň edip berer, şunluk bilen bütün oba meniň syrym paş bolar* (A. Durdyew, Saylanan eserler).

2. **Şeydip:** *Diýmek, lirika ene özüne agram salmaly bolýar, şeydip, onuň ýagdaýyny çylşyrymlaşdyrýan ikinzi fakt emele gelyar* («Edebiyat we sungat» gazetini).

3. **Diymek:** *Şäxer süýşýär, diýmek, nyrxam süýşýär* / «Edebiyat we sungat» gazetini/.

4. **Garaz:** *Xer zadam bolsa, ömrüni boş geçiren ýok, dogan-garyndaş, dostyar boldy, il-gun komek etdi, garaz, Yolaman yigrimi dört ýaşyny dolduranda, Ogulbagt ickersine bir gara getirdi* («Edebiyat we sungat» gazetini).

5. **Axyry:** *Näçe çekişdiler, axyry, çözülmeli wagty geldi.* (X.Deryaew, Ykbal).

12. Baglaýzysyz goşma sözlemde **xatda**, **asyl** yaly ownuk boleklere xem gatnaşýarlar. Bular baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň ön ýanyndan gelip, birinzi sözlemdäki pikiriň ikinzi sözlemde ösdürilýänligini, guyclendirýanligini, guyclendirilýanligini bildirýärler. Bu xili sözlemleriň xabarlary meňzeş formalarda gelip xem biler, gelmän xem: *Emma bu yagdaya düşünmeýän eke şäxer adamlary dälde, xatda Suxan gatynyň daşyny gallaşyp baryan baýlaryň özleri-de gowy düşünmeýärdiler* (X. Deryaew, Ykbal).

13. Ikinzi sözlem birinzi sözlemiň üstüne eten bolup goşular, ondaky nämälim düşünzäni aýdyňlaşdyrmaga komek edyar: *Eri, onsoň axyry näme boldy, biz baş öýüň salgydyny tölemeli boldukmy?* (A.Gowşudow. Saýlanan eserler).

14. Bölünişik-sanama gatnaşygy aňlanylýar. Muny ýüze çykarmak üçin aşakdaky ýaly leksik-serişdeler ulanylýarlar.

1. Kim// kimse// kimsi ýaly nämälim çalyşmalary ýönekeý sözlemleriň xer birinde gelmek bilen, bölünişik-sanama gatnaşygyny aňladýar:... *Kim urar, kim capar, tanaplap xem saklap bolmaz* (G.Kulyew, Yowuz gunler). *Kimler pil aldy, kimse pala ýapyşdy* (şol erde).

a) Öňünden gelşi: *Emma çadyryň töweregi gaýda-gaýda gaýmalaşykdy: serbazlardan kimi çay gaýnadýardy, kimi naxar bişirýärdi, kim çilim otlaýardy* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

B) Soňundan gelşi: *Olaryň kimsi arlyk-kirlik ýawup, ýüplere düzüşdirip ýör, kimsi agažyň şaxažygyndan bir emşik katalogy ildirip, bir zatžagaz bişirip otыр, gapdalynda bir çalaža xiňlenip, çöp bilen semawaryny dörzeläp otыр, gapdalynda bir çalaža xiňlenip, çöp bilen samawaryny dörzeläp otыр, birnäçe agaçlaryň guran şaxalaryny döwüp, odun çöpleýär, garaz, xer kim garabaşyna gaý, elke-de-elk, bir giryarler, bir cykyarlar* (X. Ysmayylow, Saylanan eserler).

2. Biri/birisi, ene biri, ikinjisi xem ýaly ýönekeý sözlemleriň xersinde bir gezek gaytalanyp ulanylyan leksik-grammatik serişdeler bölünişik-sanama gatnaşygyny görkezýän baglaýzysyz goşma sözlemleri baglap gelýärler. Many taýdan düşüňzeleriň bir-birden boleklere bolunip, ekelikde sanalyp gecilyanligini bildirýar.

Birisi muxubbet izxar eýledi,

Birisi kereşme bisýar eýledi,

Biri köp aşrata duçar eýledi,

Biri zynatymdyr, birisi-şanym (Seydi, Saylanan eserler).

3. Nämälim düşünzäni aňladýan bir sözi wagt-orun düşümde gelen sözler bilen ulanylyp, xereketleriň dürli ornunda bölek-boleک erine etirilyanligini bildirýar: *Ak öýleriň bir gapdalynda ullakan gazanda palaw atarylgy, bir gazanda cakdirme gaynayardy, bir erde bolsa kebab etmage tayarlanylyardy.* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

4. **Bir/ birdenka/** xal sozleri xer sozlemde gaytalanyp ulanylmak bilen, duýdansyz çalyşýan xereketleri sanap görkezmek üçin xyzmat edýar: *Guyz pasly oz gyzlygyna gora durli dem alyady, durnuksyz xowa dynuwsyz uytgeyardi: birden göz`etim çalymytyk ümür tapýardy, birden çygly şemal peýda bolup, ümür perdesini syryardy-da, xowa durlanyp başlaýardy, güýz güneşi ýalpyldap çykýardy, birden boleк-büçек xatarda bulut kerweni emele gelyärdi, birdenkä tutaşyp baryan bulut ýyrtygyndan göz gypýan gün, birenžigiň aşagyndan garaýan ogryn göz ýaly bir gorunyardi, bir gizlenyardi, birdenka-de bulut, saýgylanan ýüň ýaly tekizlenip, xowa zybarlap başlaýardy* (B. Kerbabaew, Nebitdag).

5. **Niže** sözi san, degişlilik we düşüm goşulmalary bilen üýtgäp, xer sözlemde bir gezek gaýtalanyp gelyär. Many taýdan nämälim köplük aňladyp, bölünişik-sanama gatnaşygyny bildirýän baglaýžysyz goşma sözlemleri baglamak ucin ulanylyar. Bu esasan, XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň dilinde duş gelyar¹. Onuň manysy häzirkі zaman türkmen dilinde ulanylýan birnäçe san çalyşmasynyň manysyna barabardyr:

¹ Нартыев Н. Хәзирки заман түркмен дилинде гошма сөзлемиң гурлушы. Ашгабат 1982.

Nizeleriň gül basandyr gözüne,

Nizeleriň syn tartmyş ýüzüne,

Nizeleriň perwa bermez sözüne,

Nizäniň ýaman söz žanyňa batmaz (Magtymguly, Saylanan eserler).

6. Kasi-käbirisi nämälim köplük aňladýan san çalyşmalary xem leksik-grammatik serişde xökmünde gatnaşyp, bölünişik-sanama gatnaşygyny aňladýan baglaýzysyz goşma sözlemleri baglamaga xyzmat edyar. Munda bir-birden boleklere bolunman, az-azdan namalim toparlara bolunip gorkezilyar.

Kasi torazay kimin asmana galar,

Kabirisi lacyn bolup saylanyr («Edebiyat we sungat»gazeti).

7. Xaýsy sorag çalyşmasy xem xer sözlemde gaytalanyp gelmek bilen, bölünişik-sanama gatnaşygyny aňladýar: Bularyň ak saply pyçaklaryny oýnaşan bolup oturanlary xaýsy, öňlerine oklaýanlary xaýsy, boýan ýakasyndan şysdyraýanlary, garaz, xer xaýsy öz ýanlaryndan dagyň şiri dälidirin öýtmeyärdiler (X. Deryaew, Ykbal).

8. Ýönekeý sözlemlerdäki xereketlerdäki xereketleriň wagt taýdan gezekleşikli ýüze çykýanyňy bildirmek üçin käbir wagtlar-kawagtlar xem, kawagta-käwagtam ýaly öz xakyky manysyndan daşlaşmadyk wagt görkezýän xal sozleri xem ulanyp bilerler: *Xanyň esirxanasy bolsa birden esirden dolýar, ene birden xem gowzayar, kabir wagtlar yuz, iki yuz esire etyar, kawagtlar xem uc-dort adam bolup galýarys* (A. Gowşudow, Saylanan eserler).

9. Ka erde - kä erde... görnüşinde ulanylýan leksik-grammatik gorkeziziler orun taýdan bölünişigi aňlatmak üçin xyzmat edýärler:

Yatyrylan bolsa-da ol turan tupan,

Şindem wagtal-wagtal garalyar xer yan,

Ka erde tusse bar, ka erde ucgun,

Ka erde bulut bar, gun nury ocgun (A. Kekilow, Soygi).

10. Bir erde-bir erde, bir tarapymyzdan-ikinzi tarapdan-üçünzi tarapdan sozleri xer sozlemde bir gezek ulanylmak bilen, olary bir-birine baglamaga komek edýär we xereketleriň orun taýdan bölünişikli ýüze çykýanlygyny bildirýär: *Erli-erden ýamruk ýagyp başlady welin, ýasawul ümdüzine tutduryp gacdy, bir erde molla Gylcy goltugyndaky depderini tapman sermenip yoryardi, bir erde Gulman arçyn telpegini tapman sermenýärdi, ýamruk bolsa olaryň depesinde er tapanokdy, şeýle topalaňyň arasynda kimi tanažak, asyl olaryň adam tanamaga elleri degenokdy (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).*

11. Bir tarapdan-ikinzi bir ýan tarap baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xer birinde ulanylmak bilen, umumy düşünzäniň aýry-aýry taraplara bölünip görkezilýänligini aňladýar: *Cunki kimiň kimdigi aýdyň tanalmaýan bir wagt belli bir aýdyň maksat ugrunda göreşýänler bir tarap, ikinzi bir ýan tarap xem maksatsyz, gyrnynyň ölçegine çapyp ýörenler, talaňçylar, söwdagärler, oba baýlary, işan we molla, bularda bir ýan tarap: iki taýlaşykly yagy taýyn durýardy (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).*

12. Bir-bir-de leksik-grammatik serişdeler xem baglaýžysyz goşma sözlemlere ulanylmak bilen, ýönekeý sözlemledäki, pikirleriň tertibini nygtamak

bilen gorkezyar: *Adamyň ýadyndan bir ýagşylyk çykmaz, bir-de yamanlyk (X. Deryaew, Ykbal).*

15. Sanama – degşirme gatnaşygy aňlanylýar. Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary şol bir sözlerden bolup gelýär we many taýdan olaryň biržik-de tapawutlanmaýanlygy düşünilýär: *Oz yarduny satan dönük öldi, goýan iýýän guduz mözek öldi, ol ikisiniň tapawudy ýok, ar-namysyny satan şeýle dönükleriň müňüsinden özümiň wepaly goýançy köpegimiň birini gowy görýärin (A. Gowşudow, Saylanan eserler).*

2. Degşirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem.

Bu xili baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemler degşirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýarlar. Many taýdan ýönekeý sözlemlerdäki xereketler, wakalar bir-biri bilen degşirilýär, biri beýlekisisine garşylykly xäsiyetde bolup geçýär. Şonuň üçin bu xili sözlemleriň xabary ýa beýleki bir agzasy köplenç garşylykly many aňladýan sözlerden ýa-da sözlemleriň biriniň xabary barlyk formada gelse, beýlekisiniňki ýokluk galypynda ulanylýar. Mysal üçin: - Meniň zorum yokdur, zarym bardyr (X. Deryaew, Ykbal) dien baglaýžysyz goşma sözlemiň sostaw bölekleriniň diňe bir xabarlary bar-yok yaly gapma-garşylykly sözlemlerden bolup gelmän, eýsem olaryň zor-zor dien eeleriniň manysy xem bir-birine tersdir.

Gacan gutular, duran tutular (Nakyllar we atalar sozi). Gezen derya, oturan gümra (şol erde). Gaxar öňden ýörär, akyl yzdan (şol erde). Dien nakyllarda xem degişli agzalaryň gapma-garşy goýalýanlygy bellidir.

Degşirme intonatsiýasy arkaly baglaýzysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň özara gatnaşygyndan aşakdaky ýaly manylar aňlanylýar:

1. Iki düşünze bir-biri bilen degşirilýär, biri beýlekisine garşy goýalýar:

Düe menzil garar, eşek-aýagynyň astyny (Nakyllar we atalar sözi). Towuk tutanyňky, towşan turzanyňky (şol erde) . Dil-bela, diş-gala (şol erde).

2. Ikinzi sözlemden birinzi sözlemiň tersine many aňlanylýar: *Xiç erde aşa Baxa ýok, işe Baxa bar (Nakyllar we atalar sözi). Wax, oňa owadanlyk berlipdir, akyl berilmandir (X. Deryaew, Ykbal).*

*Bu xili sözlemleriň manysynyň bir-birine bütinleý ters gelýänligini başda aýdypdyk. Muny bilmek üçin olaryň arasynda tersine dien sözi getirip ulanyp aýdypdyk. Muny bilmek üçin olaryň arasynda tersine dien sözi getirip ulanyp görmek bolar. Mysal üçin: Xiç erde aşa baxa ýok, işe baxa bar dien atalar sözünü xiç erde aşa baxa ýok, tersine, işe baxa bar diýip aýdanymyzda xem, bularyň manysynda tapawut duýalmaýar. Bularyň sostawynda gelýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary gapma-garşy formada tassyklaýzy we inkärleýzi formalarda ulanylyar. Birinzi sözlemiň xabary tassyklaýzy formada gelse, ikinzi sözlemiň xabary inkärleýzi formada gelýär ýa-da munuň tersine bolýar.***T**

3. Baglaýzysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemlerdäki ob`ektler tersleýin gatnaşyk esasynda erlerini çalşyp gelýärler. Bu sözlemleriň leksik sostawy esasan meňzeş bolup, diňe birinzi sözlemiň eesi-ikinzi sözlemde xabaryň esasy sözi, xabaryň esasy sözi bolsa eesi bolup gelýär. Başgaça aýtsak, birinzi sözlemiň gurluşy tersine çöwürlip, ee bolup gelen söz-xabary, xabar bolup

gelen söz xem ee görnüşinde ulanylýar: *Topraklar sil boldy. Siller gum boldy: Xumlar žam boldular, žamlar xum boldy* (Magtymguly, Saýlanan eserler).

4. Ikinzi sözlem birinzi sözleme garşylykly many aňladyp, ondaky xereketiň amala aşmagyna ýol bermeyar: *Ol: Berdi! diýip, daşaryk böküp çykmak isledi, adat gapyny yapdy. Aynany kakmak isledi, adat ellerini tutdy* (X.Deryaew, Ykbal).

5. Birinzi sözlemdäki ob`ekt inkär edilip, ikinzi sözlemdäki ob`ekt makullanyar: *Yok-la , biziň üçin bu eri däl, biziň üçin xol seleň giň meýdan ýagşy...* (A. Gowşudow. Saýlanan eserler). – *Kaka, ony men aydamok, ony aydan Durdy axyryn...* (şol erde).

6. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginde xereketiň ýüze çykmazlygy ikinzi bölegindäki xereket bilen şertlendirilýär. Birinzi sözlemdäki xereket ýüze çykmaga az galanda, onuň amala aşmazlygyna ikinzi sözlemdäki xereket sebäp bolýar. Şu xili goşma sözlemleriň birinzi böleginde tas dien söz getirilip, öňki öten zaman degişli xabaryndan aňlanylýan xereketiň amala aşmanlygyny, ýöne amala aşmaga örän az galanlygyny bildirýär. Şu xili goşma sözlemleriň ikinzi bölegi kada boýança, birinzi aşmazlygyna sebäp bolup gelýär: *Birgezek tas meniň xem budumy parçalapdy, taýagym žanyma etişäýdi.* (A.Gowşudow, Saýlanan eserler).

Ikinzi sözlem birinzi sözleme gapma-garşy goýalýar, soňky sözlemde bolsa öň ýanyndaky sözlemiň manysy düşündirilýär. Bu xili baglaýzysyz goşma sözlemlerde gapma-garşy goýalýan bölekleriň birinžisi-tassyklaýzy we ikinžisi

inkärleýzi sözlemlerden bolýar: *Aygul adynda iki yanlyza gyzlary bardy, ol yok, ol kesellap olupdir* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

8. Birinzi sözlem düşünzäni aňladýar, ikinzi sözlemde ondan çykgyt edilýär. Birinzi sözlemde xemme, äxli ýaly umumylaşdyryzy sözleriň getirilmegi mümkin: *Goci-gony bilen gitdi Abdylla: Xemme giden geldi, bular gelmedi. Mammetsapa gitdi komek bermage: Uzadanlar geldi, bular gelmedi* (Magtymguly, Saýlanan eserler).

9. Baglaýzysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemlerdäki düşünzeler garşylykly degşirilýär. Şunda ikinzi sözlemdäki düşünzäniň artykmaclygy nygtalyp gecirilyar: *Gozellikden kyrk gunde doylar, gozel gylykdan kyrk yilda doymalmaz* (Edebiyat we sungat gazeti).

10. Baglaýzysyz goşma sözlemlerden garşylykly-gaýdym garşy-lygy aňlanylýar. Ikinzi sözlemden çykýan netize birinzi sözlemiň tersine gaýdýar: *Iki derwüş bir düşege sygar, iki patyşa er ýüzüne sygma* (nakyllar we atalar sozi). *Kerwen gecer-ot galar, adam oler-yart galar* (şol erde).

11. Gaydym - netize gatnaşygyny aňladýar: *Cekdiler, cekdiler-ne Zapbak okde cykdy, ne Yapbak* (B. Kerbabaew, Zapbaklar). *Xer bir erde ýagşy tebipler bolsa getirdiler-xiç biriniň dări-dermany peyda etmedi* (Andalyp, Leyli-Mežnun).

12. Baglaýzysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň manylary degşirilýär. Şunda olaryň manysy kem-kemden guyclenýar, basgancak-basgancak yokary galyar. Mysal ucin, *Bir gören tanyş, iki gören garyndaş* (Ya. Mämmediew, Ene toprak) dien goşma sözlemiň birinzi böleginde ol eýýäm bir basgançak ýokary galyp, garyndaşlyga öwrülýär. Şunda xereketiň ösüş

basgancagyny gorkezmek ucin bir goren-iki gören ýaly sözleriň ulanylýanlygyny xem aýtmak gerek. Şu xili sözlemleriň xabarlary tanyş, garyndaş ýaly, manylary biri-birine ýakyn sözlerden bolup, ikinjisi birinjä garanda bir basgançak ýokarda duryar.

13. Ugurdaş many aňladýan sözlemler biri-biri bilen meňzetme esasynda degşirilýär. Bu xili sözlemleriň manylary bir-birine meňzeş bolsa-da olardaky xereketleriň ýüze çykýan orunlary xem şertleri, xereketleri ýüze çykarýan şaxyrlar aýry başgadyr. Many taýdan bu xili goşma sözlemler meňzetme eerzeňli goşma sözlemlere xem çalym edýärler. Emma gurluş xem intonatsiýa taýdan olardan bütinleý tapawutlanyp, degşirme gatnaşygyny aňladýan baglaýzysyz goşma sözlemi emele getirýärler. Bu xili sözlemleriň xabarlary köplenç üçünzi ýöňkemedede gelen işligiň nämälim gelzek zaman, öten zaman, buýruk formalaryndan we isimlerden bolýar. Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň xabarynyň adaty galdyrylyp aýdylmagy şu xili sözlemler üçin xasietlidir: *duyani gotur tukeder, coregi-petir* (nakyllar we atalar sozi). *Oduny yygan biler, maly-sagan* (şol erde).

14. Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän yönekey sözlemlerdäki düşünzeler özara deňeşdirilýär. Bularyň aňladýan netizeleri deň bolman, biri beylekisinden agdyklyk edyar. Bu xili sözlemleriň xabarlary adaty işligiň öten zaman formasyndadan bolup gelyar: *Olar 165 protsent boldular, biz- 175 protsent. Olar 3500 tonna berdiler, biz dört müňe golay. Olar 3150 müň manat girdezi aldylar, biziňki 3600 müň manat boldy.* («Edebiyat we sungat» gazet).

15. Baglaýžysyz goşma sözlemiň sostawynda gelýän ýönekeý sözlemler bir-birine garşy goýalsa-da, olaryň manysy bir-birine laýyk gelyar, bir nokatda žemlenýär. Bularyň eeleri ýa xabarlary meňzeş sözlerden bolup gelýär: *Seniň köňliň-yarda, yar köňli sende* (Mollanepes, Zoxre-Taxy). *Tikenler gul olmaz, gul tiken olmaz* (Andalyp, Leýli Mežnun).

16. Baglaýžysyz goşma sözlemlerde ýüze çykýan xereketler aýry-ayry şaxslaryň arasynda bölünmek arkaly degşirilýär. Bu xili goşma sözlemleri xasyl edyan yonekey sözlemleriň xabarlary adatça üýtgeşik formalarda ulanylýarlar. Birinzi sözlemiň xabary işligiň buýruk formasynyň ikinzi ýöňkemesinde gelýär. Ikinzi sözlemiň xabary xem isleg formasynyň birinzi ýöňkemesinde ýa-da belli bir zamanda ulanylyar: *Gürrüňi sen ber, men diňleýin* (Ya. Mammediew, Ene toprak). *Siz birsellemžik oturyň, ynxa, men ony alyp geleyin* (X. Ysmayylow, Okuz godek).

Xereketler meňzeş şaxslaryň arasynda bölünende, ýönekeý sözlemleriň xabarlarynyň bir meňzeş formada ulanylmagy mümkin: *Urşa ýaraýanyň- yaraga ýapyşmaly, urşa ýaramaýanyňyz ýarda elinden gelen kömegi etmeli...* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

Şu mysalda baglaýžysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary işligiň xökmanlyk formasyndan bolup gelipdir.

17. Baglaýžysyz goşma sozlemleri xasyl edyan yonekey sozlemlerden aňlanylýan düşünzeler özara degşirilýär, olaryň bir ere sygşyp bilmeýänligi, aralarynda uly tapawudyň barlygy geň galmak, iç çekmek, er gökden gelmek ýaly manylary bolan duýgy sözlemleriň üsti bilen aňladylýar. Bu xili sözlemleriň xabary sorag çalyşmalaryndan bolup gelýär: *Zapbaklar kim, sygyr kim?* (B.

Kerbabaew, Zapbaklar). *Nyyazguly kim, Kerim kim ekeni!* (Ya. Mammediew, Ene toprak).

Şu sözlemler gurluşy boýança özbaşdak eeli- xabarly yonekey sozlemlerden duzulen bolsa, logiki taýdan sözlemleriň xer xaýsy bir pikir aňlatman, ikisi bir ýönekeý sözlemiň manysyny aňladyp gelýärler. Mysal üçin, *Zapbaklar kim, Sygyr kim* dien sözlemiň üsti bilen *Žapbaklar* bilen sygryň tapawudy uly dien ýönekeý sözlemiň dilde ulanylmagy stilistik taýdan örän äxmietlidir. Ol deňeşdirmäni ýokary derežede güýçlendirip görkezmek bilen, deňeşdirilýän predmetleriň arasynda er bilen gök ýaly tapawudyň barlygyny äşgär edýär.

18. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi sorag sözlemi görnüşinde ýüze çykýar. Ikinzi bölegi bolsa oňa žogap bolup gelýän sözlemden düzülýär. Başgaça aýtsak, goşma sözlemiň birinzi bölegi-sorag, ikinzi bölegi xem žogap aňladýar. Şunluk bilen, gürrüňi edilýän zat sorag-žogap äxeňinde ýörite degşirmek arkaly nygtalyp geçilýär. Bu xili sözlemleriň birinzi böleginde sorag çalyşmalary ulanylýarlar, ikinzi böleginde bolsa olara žogap bolýan sözler getirilyarler: *Name kan, surude mal kan* (Ya. Mammediew, Ene toprak).

19. Birinzi sözlemdäki xereket ýüze çykansoň, ikinzi sözlemdäki xereket xem amala aşmaýar. Bularyň xabarlary öten zaman işliklerinden bolup, ýokluk formada ulanylyarlar: - *Xaý, sypatyň gursun, seniň şu masgara bolşuňa er gazylmady, men girmedim* (A.Durdyew, Saylanan eserler).

Şu xili sözlemler gurluşy boýança baglaýzysyz goşma sözlem şekilinde ýüze cyksa-da, olaryň manysy durnukly söz düzümlerine gaty ýakyndyr. Ýokarda getirilen mysaly üýtgedip, onuň erine... *Seniň şu masgara bolşuňa men erbet*

utandym diýip aýtmak bolar. Munuň özi baglaýzysyz goşma sözlemleriň käbir görnüşleriniň durnukly söz düzümlerine öwürlmek tendentsiýasynyň güýçludigini aňladýar.

20. Şert-garşylyk many gatnaşygy aňlanylýar: *Zan bar, gam bar (Nakyllar we atalar sözi)*. *Geçiň ýüz-sözüň düz: geçiň üç-sözüň puç (şol erde)*.

21. Baglaýzysyz goşma sözlemiň sostawynda gaýta/gaýtam//gaýtam tersine ýaly sözleriň getirilmegi bilen garşylykly many aňladýan sözlemler özara baglanyşýarlar. Şunda ikinzi sözlemdäki xereket birinzi sözlemiň tersine bolup gecyar: *Emma agyr gunler ony umytdan kesmedi, gaytam, yyladan-ýyla süňňi berkişdigiçe, xyžuwy artdy, ýüreginiň gyzgyny güýžedi* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

Şu xili goşma sözlemlerde gaýta sözünüň getirilmezligi xem mümkin. Şeýle bolanda, onuň erini degşirme intonatsiýasy tutýar we sözlemiň umumy manysyna zyýan etmeyer: *Ozalam iki gowunli bolup duran adam, kolxoza girmeklige razy bolmag-a beýlede dursun, Batyryň garamagyna geçenden, kulakçylyga çekilmägede kayyl geldi* (Ya.Mammediew, Ene toprak).

22. Gaýta, onuň üstesine dien sözler tirkeşip gelip, öňki sözleme garşylykly many aňladýan sözlem bilen üstüniň etirilýänligini bildirýär: *Ýaş bolsa-da, ony geçmez günüň elinde galan enesi kişi xyzmatyna bermäge mežbur bolupdy, gaýta, onuň üstesine garry enäniň özüniň-de gurply adamlaryň xyzmatyny etmekden eli sypynmayardy* (A.Gowşudow, Saýlanan eserler).

23. Diňe ownuk bölegi baglaýzysyz goşma sözlemiň xaýsy böleginde gelse sonuň çykgyt edilýänini bildirýär. Bu xili goşma sözlemleriň bir bölegi umumy

pikir aňlatsa, beýlekisi çykgyt xökmünde çäkli manyda ulanylýar. Çykgyt xökmünde ulanylýan sözlem umumy pikir aňladýan sözleme girmän, ondan çykgyt edilip, aýratynlykda nygtalyp görkezilýär. Bular diňe leksik-grammatik serişdeleriň xaysy sozlemde gelyanligine garap, iki xili gornuşde ýüze çykýar.

1) **Diňe** sözi ikinzi sözlemiň başynda gelip, onuň birinzi sözlemden çykgyt edilyanligini bildirýar: *Indi ýanaşyk barara meýdan ýokdy, diňe eke atly geçer ýaly daražyk ýoda bardy* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

Diňe sözi sözlemiň bir agzasyna baglanyp gelende, sözlemiň içinde öz baglanyan sozüniň öň ýanyndan xem getirilip ulanylýar: *toýçular, tomaşaçylar bireýýäm dargap gidipdir, aýlawyň içinde, diňe büzmeyinlilerdi* (A. Gowşudow, Saylanan eserler).

2) Birinzi sözlem çäklendirme gatnaşygyny aňladýar. Şunda dier sözi birinzi sozlemde getirilip, ikinzi sözlemde bolsa şolardan başga xemmeler ýaly zemleýzi sozler ulanylyrlar: *Xäzir diňe ýaşazyk çagažyklar, şolardan başga xemmeler söweşe taýýardylar* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

24. Belki ownuk bölegi xem güýçlendirme ýokundysy bilen garşylykly many aňladýan baglaýžysyz goşma sözlemleri baglamakda leksik-grammatik serişde xökmünde gatnaşýar: *Bu maxal urýan ýürek eke Berdiniňki däldi, belki, Uzugyň ýüregi Berdiniňkiden xem beter urýardy* (X. Deryaew, Ykbal).

25. Şonda-da, onda-da, xer name-de bolsa, ene yaly leksik – grammatik serişdeleriň getirilmegi bilen gaýdym- garşylyk gatnaşygy aňlanylýar.

1) Şonda-da, sözüniň getirilmegi bilen: *Emma bu suwuň xäkimleri bolan ýylanlara gözi düşende, olar xowp-xeder astynda az-kem suslanýardy, şonda-da*

yyлана gözi düşmedikleri özleriniň şadyýan saz-söxbetlerini ýokary derežä etiryardi (X. Deryaew, Ykbal).

2) Onda-da sözüniň getirilmegi bilen: *Enemiň elinde eke men galdym, onda-da biziň günümüz öňküsinden gowy geçmedi* (X. Deryaew, Ykbal).

3) Xer name-de bolsa sözüniň getirilmegi bilen: *Emma eşigi sypyrylan öýüň içinde şu maxal daşary bilen içeriniň tapawudy ýokdy, xer näme-de bolsa, ol endik bolan adaty boyanca xem-de gize gören süýzi xyýallaryna berlip, bat bilen işigi açyp, daşaryk seretdi* (A. Gowşudow, Saylanan eserler).

4) **Ene** sözüniň getirilmegi bilen: *Obanyň içinde edil aç it ýaly alakzap gezyärin, ene maňa azgyrylyp sögyär* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

26. Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän bölekleriň özara gatnaşygyndan xereket we onuň netizesinde aňlanylýar. Baglaýzysyz goşma sözlemleriň ikinzi böleginden aňlanylýan düşünze birinzi bölegindäki xereketiň netizesi xökmünde yuze cykyar. Bular mydama iki bolekdən duzulip, birden logiki basymda aydylyanlygy bilen, sanama intonatsiyasy arkaly baglanyşýan baglaýzysyz goşma sözlemlerden tapawutlanýarlar. Mysal üçin: aşakdaky sözlemlerde iki bölegiň xem xabarlary işligiň öten zaman formasynda gelipdirler: *Arap palwany Rum palwanyny goterip, ere urdy-onuň bütin bedeni bölek-bolek boldy*. (Andalyp, Leyli-Mežnun).

2. Şertlendirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sozlem.

Bu xili baglaýžysyz goşma sözlemler xer iki bölekden ybarat bolýar. Birinzi bölegi, baş sözlemden öň gelyän eerzeń sözlemlerden bolşy ýaly, beýgelyän intonatsiýasy bilen aýdylýar. Ikinzi bölegi bolsa, baş sözleme kybapdaş, peselýän intonatsiýa bilen aýdylýp, tutuş sözleme gutarnykly xäsiet berýär. Many taýdan baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi ikinzi bölegindäki xereketiň ýüze çykmaklygyny şertlendirip gelyär, şonuň wagtyny, sebäbini, şertini bildirýär. Şu tarapdan bular eerzeńli goşma sözlemlere xem çalyň edýärler. Ýöne eerzeńli baglaýžy serişdeleriň grammatik taýdan açyk gatnaşýanlygy üçin, bulary baglaýžysyz goşma sözlemleriň içinde öwrenýäris.

Şertlendirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlemleriň sostaw bölekleriniň özara gatnaşygyndan aşakdaky ýaly manylar gelip cykyar.

1. Baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xabary öten zaman formasyndan bolup gelyär. Many taýdan birinzi sözlemdäki xereket yuze cykan dessine, ikinzi sözlemdäki xereketiň xem amala aşýanlygy aňlanylýar. Şunda birinzi sözlemiň xabary batly intonatsiýada aýdylýp, basym xem soňky bogundan öň ýanyndaky bogna süýşär: *Çagalar okuwyny gutardy, oba iberžek. Xat geldi, otla mundum.*

2. Baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xabary xäzirki zaman ortak işliklerinden, isimlerden we modal sözlerden bolup, **-dyr**, **-dir** kem işlik goşulmasyny kabul edip gelyär. Şunda basym **-dyr**, **-dir** kem işlik goşulmasyny

kabul edip gelyär. Şunda basym **-dyr**, - **dir** goşulmasynyň öň ýanyndaky bogna düşýär we beýgelyän intonatsiýa bilen aýdylýar. Many taýdan birinzi sözlem ikinzi sözlemiň sebäbini bildirýär: *Gyzyň nika wekilçiligini berenini žemagat eşidýändir, gyyylyandyr* (X. Deryaew, Ykbal). *Gowy şaxyrdyr, kitaby çykýandyr* (G.Gurbansaxedow, Toyly Mergen). *Elbetde, bir kemimiz bardyr xorlanyandyrys* (Ya. Mammediew, Ene toprak).

3. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xabary işligiň buýruk formasyndan bolýar. Göräýmäge baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi ikinzi şaxs üçin ulanylýan buýruk sözlemi ýaly bolup duýalsa-da, bu xili sozlemlerde xakyky manysynda buýruk ýokdur, eýsem onuň üsti bilen ikinzi sözlemdäki xereketiň ýüze çykmagy üçin şert goýalýanlygy aňlanylýar. Many taýdan bu sozlemlerde synag etmek ýokundysy bolan şert gatnaşygy ýüze çykarylýar. Bular koplenc nakyllarda, atalar sozunde we azrak beyleki erlerde gabat gelyar: *Çöregiň dörtgülini ulurak et, göreýin doýmaýşymy, balagy ulurak biç, göreýin sygmaýşymy* (Nakyllar we atalar sozi). *Aman ýaly sadadan giň göwrümlü bolman, Otellany, eýmiri döretzek bol, ýa-da Aman ýaly xakyky kommunist bolman, Köşkiniň, Allanyň, Çernyšewiň obrazyna girzek bol-xic zat cykmaz* («Edebiyat we sungat» gazeti).

4. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xem xabary işligiň nämälim gelzek zaman formasyndan bolup, birlik sanda, ikinzi ýöňkemedede ulanylýar. Eeleri bolsa umumy bolany üçin, sözlemde gatnaşmaýar. Many taýdan birinzi bölegi-şerti, ikinzi bölegi xem ondan çykdak netizäni aňladýar. Bu köplenc

nakyllarda, atalar sözünde duş gelýär: *Ekersiň-orarsyň, äklärsiň-görersiň* (Nakyllar we atalar sozi).

4. Düşündirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sozlem.

Düşündirme intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlemleriň ilkinzi bölegi birinžisiniň üstüni doldurýar, anyklaşdyrýar, düşündirilýär. Bularyň özara gatnaşygyndan aşakdaky ýaly manylar gelip çykýar.

1. Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň belli bir agzasynyň (eesiniň, xabarynyň, aýyrgyžynyň, doldurgyžynyň, axwalatynyň) xyzmatyny erine etirýar.

1) Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinžisiniň eesi şekilinde ýüze çykýar. Şunda birinzi böleginiň xabary *oňat, belli zat, ýadyma düşýär, bes, mälüm* ýaly sözlerden bolup, eesiniň erini baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi tutýar: *Oňat, obanyň ýaşulularyň xemmesi bar* (X. Deryaew, Ykbal). *Özüňe belli zat-puly koprak xodurlemeli* (Ya.Mammediew, Ene toprak). *Ýadyma düşýär, sen mundan on-on iki ýyl ozal xem edil şu xili şygrylar ýazýardyň* (X. Ysmayylow, Okuz godek).

Şu mysallaryň birinzi böleginde eýäniň bolmazlygy sebäpli, onuň manysy doly däl we şonuň üçin özbaşdak ulanylyp bilinmez. Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi galdyrylan eýäniň erini dolduryp gelýär. *Şuny bilmek üçin Oňat, obanyň ýaşulularynyň xemmesi bar* (X. Deryaew, Ykbal) dien baglaýžysyz goşma sözlemi ýönekeý sözleme öwürüp görmek bolar. Şunda ol obanyň

ýaşulularynyň xemmesiniň barlygy oňat ýaly görnüşde, baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň ýaýbaňlandyrylan eesine öwrülýär.

2) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň xabarynyň erini tutup gelyar. Mysal ucin, *ýöne olaryň utan zady, pellexana weli xemmeden öň geldiler-da* («Edebiýat we sungat» gazetini) dien baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň öz xabary bolman, ikinzi bölegi onuň xabary görnüşinde ulanylyar.

Bu xili baglaýzysyz goşma sözlemleriň birinzi böleginiň eesi aşakdaky ýaly sozlerden bolup gelyar.

A) Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi eesi *aytzak bolýan zadym, towakgamyz, maslaxatym, penždim, xaýyşym ýaly, öz pikiriňi mälim etmegi, maslaxat bermegi, xaýyş etmegi* aňladýan sözlerden bolup, olaryň manysy ikinzi boleginde beyan edilyar: - *Bay aga, meniň Size aytzak bolýan zadym: xäzir dädemiň dälixanasynda Berdi dieni bir ýigit ýatyr* (X. Deryaew, Ykbal). *Sizden uly towakgamyz, şunuň toýany ömrylla ýatdan çykmaz ýaly diýýäris* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

B) Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň eesi bolup, *birinzi edilžek zat, täsin eri, gözleýän zadymyz, guwançly eri, iň esasy zat, ýagşysy, bir gowusy, bir üýtgeşik, nygtažak bolýan zadym, iň ýamanam kimin* manysy, bir tarapdan, baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginde açylyp görkezilse, ikinzi ýandan, ondan aňlanylýan pikir şularyň üsti bilen nygtalyp, çugdalanyp görkezilýär. *Şu tarapdan bular giriş konstruktsiýalaryna xem ýakyndyr: Ýöne birinzi edilžek zat:*

gidip oňa žigit bolmaly (X.Derýaew, Ykbal). Täsin erem, saňa şeýle ýigrenzi gorunya, butin toweregine-de özüni aldyrýan (şol erde).

W) Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň eesi sebap, maksat yaly sözlerden bolup, ikinzi böleginde onuň sebäbi, maksady düşündirilýär: *Meniň sizi çagyrmagymyň sebäbi, siz baryňyz-da at-abraya capyan adamlar (X. Deryaew, Ykbal). Onuň Suxan gata beýle berk söz aýtmagynyň sebäbi, ol sxan gatynyň bu işe gatyşmagyny islemeyärdi (şol erde). Maksat, bu sozlere kылgyl ygtyyyar, cyn adama xer wagt adamlyk derkar (Magtymguly, Saylanan eserler).*

Şu xili baglaýzysyz goşma sözlemleri: ikinzi böleginiň xabary bolup gelýänligini bilmek üçin goşma sözlemi ýönekeý sözleme owrup gormek bolar. Şunda baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi üýtgedilip, ee-xabar gatnaşygy esasynda dal-de, eelik-degişlilik gatnaşygy bilen berilýär: ikinzi bölegiň eesi-eelik düşümde, xabary bolsa degişlilik, kem işlik goşulmalaryny kabul eden ortak işliklerden bolýar. Mysal üçin, *Indi biziňem aýtzagymyz: bir iş bolzak bolsa bolayyar (X. Derýaew, Ykbal)* dien baglaýzysyz goşma sözlemi üýtgedip göreliň. Şonda ol *Indi biziňem aýtzagymyz* bir işiň bolzak bolsa bolaýýanlygydyr ýaly ee bolyar, yagny baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi ýönekeý sözlemiň ýaýbaňlandyrylan xabaryna öwrülýär.

3) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinjisiniň aýyrgyzy şekilinde duýalýar. Ol öz aýyklaýan adynyň tapawutly alamatyny görkezip gelýär. Onuň aýyklayan sozüniň manysy bolman umumy ýa-da namalim bolyar. Bu xili baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xabary köplenç *bar // bardyr* yaly

modal sözlerden bolup gelýär. Aýyklanyan at bolsa aşakdaky ýaly sözlerden bolyar.

A) Aýyklananyan at sözi nämälim düşünjäni aňladýan bir sözi bilen ulanylýar:

Bir şaxyr bar - diňe ady ýöryändir,

Bir şaxyr bar – yazyan zady yoryandir.(«Edebiyat we sungat» gazeti).

Bir durmuş bar – akyl getir,

Bir durmuş bar – akyl yitir, (Nakyllar we atalar sozi).

B) Ayyyklanyan at sozi adam, yigit, guş gaçyşym ýaly umumy many aňladýan sözlerden bolup gelýär:

Adam bar, müň tümen iýdirseň azdyr,

Adam bardyr, ien nanyna degmez. (Magtymguly, Saylanan eserler).

Adam bardyr, adamynyň nagşydyr.

(Şol erde).

Gaçyşym bar, kowşuma bermerin.

(Nakyllar we atalar sozi).

W) Aýyklanyan at sözi inçeler kimin nämälim düşünjäni aňladýan san çalyşmalaryndan bolýar:

Niçeler mal tapmaz, teňgi dest bolar,

Niceler bar, dunyalikde mest bolar,

Niceler bar, yigitlikde nist bolar,

Niçeler bar, süren ýaşyna degmez.

(Magtymguly, Saylanan eserler).

G) Aýyklanýan söz nämälim düşünzesini aňladýan kim// kimse sorag çalyşmalaryndan bolup gelýär:

Kim bar, ony okap bilsin,

(N. Saryxanow, Saylanan eserler).

Magtymguly, kim bar olmez.

(Magtymguly, Saylanan eserler).

D) Aýyklanýan söz käbiri dien nämälim düşünzäni aňladýan san çalyşmasyndan bolup gelýär: *Xabary bolup, bolýar dien işligiň xäzirki zaman formasy ulanylyar: Kabiri bolyar, onda-munda ýaňrap, bir göterim oýnatgy bolyar...* (A.Gowşudow, Saýlanan eserler). *Käbiri bolýar, xemme kişini özünden osup, ynanzy çäksiz goýberýär* (şol erde).

Ýo) Aýyklanýan söz zaman, wagt ýaly, wagt aňladýan sözlerden bolup, nämälim düşünzesini aňladýan bir sözünüň gatnaşyp ýa gatnaşmazlygy bilen ulanylýar. Many taýdan baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi olary wagt taýdan aýyklap gelýär. Many taýdan baglanyşýan baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xabary işligiň nämälim gelzek zaman formasynda ulanylýar: *Bir zaman bor, adamlar bu ýalňyşlygam mertlerçe düzetse gerek* (Edebiyat we sungat gazeti). *Wagt bolar, belki, men xem seniň zyndan bararyn* (B. Kerbabaew, Aygytly adim). *Geler bir wagt, turkmen ayal-gyzlary xem, ors ayal-gyzlary yaly, köçelerde dikgildeşip, arkayyn gezerler* (X. Deryaew, Ykbal).

E) Aýyklaýan söz iş, menzil yaly atlardan bolup, *-dyr, -dir, -dur, -dur* kem işlik goşulmalaryny kabul edip gelýär we baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xabary şekilinde ýüze çykyp, *na // ne* sorag çalyşmalary bilen ulanylýar:

Bu nä işdir, gördüm men?

Bu ne yoldur, yordum men?

(X. Ysmaylow, Okuz godek).

Magtymguly, ne menzildir, durar sen,

Ýart kimiňdir, agyr meýlis gurar sen,

(Magtymguly, Saylanan eserler).

Aýyrgyçly gatnaşyk aňladýan baglaýzysyz goşma sözlemleriň ikinzi böleginiň aýyrgyç rolunda gelýänligini bilmek ucin, olary uytgedip yonekey sözleme öwürüp görmek bolar. Şunda baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi ýaýbaňlandyrylan aýyrgyç xökmünde öz aýyklaýan sözünüň ön ýanyndan gelýär. Mysal ucin, *Guş bar-et bermeli, guş bar-etini iymeli* dien baglaýzysyz goşma sözlemi yonekey sözleme owrenimizde, *Et bermeli guş bar, etini iymeli guş bar* görnüşinde ulanylýar.

4) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň doldurgyzy şekilinde duýalýar. Şunda onuň birinzi bölegini xabary *diýmek, bilmek, düşünmek, buyarmak, gormek, aytmak, nesixat kylmak, boyan almak*. Eşidip oturmak ýaly, gep xem duýgy organlarynyň işi bilen baglanyşykly ulanylýan, täsirini geçirýän işliklerden bolýar. Bular leksik manysy boýança eňiş düşümde gelen doldurgyzy

talap edyarler. Ol bolsa baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginde getirilmeýär. Şonuň üçin baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzi böleginde getirilmeýär. Şonuň üçin baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzi bölekdäki galdyrylan doldurgyzyň erini tutup gelyär we birinzi bölekden aňlanyan pikiri doldurmak, düşündirmek üçin xyzmat edýär. Baglaýzysyz goşma sözlemiň şu görnüşi many xem gurluşy taýdan doldurgyç eerzeňli goşma sözlemler bilen meňzeşdir. Çünki bularda xem, doldurgyç eerzeňli goşma sözlemlerde bolşy yaly, şol bir işlikler ulanylýarlar.

A) Diýmek işligi: *Aşyk diýr: bakmanam indi ol xuba: El üstünde düşdi gozum, tort oldy...* (Magtymguly, Saylanan eserler).

B) Bilmek işligi: *Men bilmedim, bir zat gudyd ustumden. Yolugan dowrandyr, surgul diydiler* (Magtymguly, Saylanan eserler). *Bilmek, olam bir galyň dili öňiliň gürrüňem bolsa* (Ya. Mammediew, Ene toprak).

W) Düşünmek işligi: *Ana, şonda men düşünip galdym, satylzak erleriň barsyny ikisi öňünden paýlaşyp goýan eken* (X. Deryaew, Ykbal).

G) Buýarmak işligi: *Tort atla buyardy, - eltip tabşyryň, Getirgen zaýynda goygyl diydiler* (Magtymguly, Saylanan eserler).

D) Görmek işligi: *Xanxa görüp dursaňyz bir gapdalymyzda, towuk ketegi ýaly, meniň köneze tamym otyr* (A. Gowşudow, Saylanan eserler).

E) Aýtmak işligi: *Aydarlar, yyrtyk don gorse it gapar, pali yaman bende xudaydan tapar* (Magtymguly, Saylanan eserler).

Ýo) Nesixat kylmak işligi: *Gel, könlüm, men saňa nesixat kylaý: Watany terk edip gidizi bolma* (Magtymguly, Saylanan eserler).

Ž) Nesixat bermek işligi. *Bir nesixat bereý, pendimi alsaň: Kişi aşynyň duzyny dadyzy bolma* (Magtymguly, Saylanan eserler).

Z) Boýan almak işligi: *Boyan almak gerek: Bilimim kemlik edyar* (N.Zumaew, Ak derek).

I) Eşidip oturmak işligi: *Sen eşidip otyrsyň, olar kakamy masgaralap ustunden gülüpdirler, yzyna xem it salyp kowupdyrlar, eşidip otyrsyň axyry... (A. Gowşudow, Saylanan eserler).*

Şu xili baglaýzysyz goşma sözlemleriň ikinzi böleginiň doldurgyç xyzmatynda gelýänligini bilmek üçin goşma sözlemi ýönekeý sözleme öwürmek gerek. Şunda baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinjisiniň ýaýbaňlandyrylan doldurgyzyňa öwrülýär. Mysal üçin, *Boyan almak gerek: Bilimim kemlik edyar* (N. Žumaew, Ak derek) dien baglaýzysyz goşma sözlemiň ýönekeý sözleme öwürerimizde, Bilimimiň kemlik edýänligini boyan almak gerek görnüşinde ulanylýar. Ýagny baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi ýönekeý sözlemiň ýaýbaňlandyrylan doldurgyzy görnüşinde ýüze çykýar¹.

Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegindäki xereketiň netizesinde ikinzi bolekdaki yagday bilnip galynýar. Munda birinzi bölegiň xabary baş galdyrmak, ser salmak, nazryn sowmak, synlamak ýaly duýgy aňladýan işliklerden bolup gelýär. Şol xereketleriň netizesinde bilinýän zat xem ikinzi bölekde xabar berilýär: *Ol derýanyň kenaryna baryp etenligini duýdy, çuňňur dem alyp, başyny galdyrdy: Gürgeniň giň güzeriniň töweregi adam-garadan dolydy* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

¹ М. Хамзаев Түркмен дилиниң морфологиясының ве синтаксисиниң меселелери, Ашгабат, 1969.

Baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň xabary *diň salmak göz aýlamak...* ýaly işliklerden bolup, ikinzi sözlemdäki xereket şolaryň üsti bilen aňlanylýar. Ýöne ikinzi sözlemden garaşylýan netizä çykmaýar. Bu xili goşma sözlemiň ikinzi bölegi inkärleýzi sözlemlerden bolup gelýär: *Ylyas tore dort-bäş minut dymyp, töweregine diň saldy, xiş kimden ses çykmany* (A. Gowşudow, Saylanan eserler). *Toweregine goz aýlady, xic erde Leyli yok* (Andalyp, Leyli Mežnun).

Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemleriň birinzi bölegini ekelikde alsak, oňa doly däl diýip boljak däl. Formal taýdan xemme agzalary erinde. Emma kontekstde seredenimizde, baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi many taýdan doly däl. Ol diňe ikinzi bölekde, xabar berilýän ýagdaýy bilmek üçin taýýarlyk bolup xyzmat edýär. Ikinzi bölekde şol garaşylýan ýagdaýa beýan edilýär we birinzi bölegiň üsti doldurylýar. Şu babatda ol öňde görüp geçen doldurgyçly gatnaşyk aňladýan baglaýžysyz goşma sözlemlerimize ýakyndyr.

5) Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň axwalaty şekilinde duýalyar.

A) Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň sebäbini bildirýär. Bu xili baglaýžysyz goşma sözlemleriň birinzi böleginde xaýsy-da bolsa bir fakt barada gürrüň berilýär ýa-da bir xereketiň durmuşa geçirilmeginiň zerurlygy belleniýär, ikinzi böleginde bolsa şunuň sebäbi esaslandyrylyp görkezilýär: *Seyidi-namart: meniň kömegim degmez* (Seydi, Saylanan eserler). *Diýme syryň dostuňa, dostuňam-dosty bardyr* (X. Deryaew, Ykbal).

Asyl, bolsa, o bolmanda ýaly sözler we söz düzümleri xem baglaýzysyz goşma sözleriň ikinzi böleginiň öň ýanyndan gelip, dürli modal manyly sebäp gatnaşygyny aňlatmak üçin xyzmat edyarler: *Şeýle bir zady bardyr-la. Asyl towuklarymyz bilen xorazlarymyzyň oňadragy gizesine ketekde tapylandok diyyarisle...* (N. Pomma, Due yawdan bokurdak).

B) Baglaýzysyz goşma sözlemi ikinzi bölegi birinzisiniň maksadyny bildirýär. Bu xili baglaýzysyz goşma sözlemleriň birinzi böleginiň xabary köplenç işligiň buýruk formasynyň ikinzi ýöňkemesinde, ikinzi bölegiň xabary xem buýruk işligiň üçünzi ýöňkemesinde ulanylýar: *Ýagşylaryň ýagşylygy aýt, saxabat gelsin: ýamanlaryň ýamanlygyna, pälinden gaytsyn (Nakyllar we atalar sözi). Dostuňy egleme nepden galmasyn, duşmanyňy saklama syryň aňmasyn* (Şol erde).

W) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň wagtyny bildirýär. Bular aşakdaky ýaly manylarda ulanylýarlar.

I) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň wagt araçäginini görkezýär, birinzi bölegindäki xerketiň nä wagtdan bäri dowam edýänligini bildirýär. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginde xepde, gün ýaly wagt aňladýan sözler getirmek bilen, ikinzi bölegindäki xerketiň ýüze çykaly bari, sonça wagtyň geçenligini aňladýar. *Bir xepde den geçdi, men siziň önünüzde gunakardirin* (X. Deryaew, Ykbal). *Bu gün edi gündür, alxam okaryn, şat eýle köňlüm, goýber: Azadym* (Magtymguly, Saylanan eserler).

Şu xili baglaýzysyz goşma sözlemleriň birinzi bölegi formal taýdan doly yaly bolup görünse-de, onuň manysy kontekstde doly däl. Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň wagtyny görkezmek bilen, onuň manysyn

dolduryp gelýär. Şuňa göz etirmek üçin baglaýžysyz goşma sözlemi ýönekeý sözleme öwürip görmek bolar. Şunda goşma sözlemiň ikinzi bölegi ýaýbaňlandyrylan wagt axwalatyna öwrülip, birinzi bölegiň kemini dolduryp gelyar. Mysal ucin, *Bir xepdeden geçdi, men siziň önüňizde günäkärdirin* (X. Derýaew, Ykbal) dien baglaýžysyz goşma sözlemi yonekey sozleme öwürenimizde, Men siziň önüňizde günäkär bolalym bári, bir xepdeden geçdi görnüşinde aýdylýar.

2) Baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegindäki xereket ýüze çykyp etişmäňkä, ikinzi bölegindäki xereket amala aşýar. Şunda köplenç baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi böleginde wagt görkezýän xeniz dien xal sözi ulanylyp, xabary bolsa adatça öňki öten zamanyň ýokluk formasynda getirilýär: *Xeniz baş minut xem geçmändi, gyzyl çog obanyň bir çetini ýagtylandyrdy* (A. Gowşudow, Saylanan eserler).

G) Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzisiniň esasynda netize çykarylýanlygyny aňladýar. Baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi - sebabi ikinzi bölegi xem netizäni aňladýar. Baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi - sebäbi ikinzi bölegi xem netizäni aňladýar. Bir söz bilen aýtsak, sebäp-netizä gatnaşygy aňladylýar: *Şowxun şirin gördüm. Bu ýola girdim: Indi çärem ýokdur dozmeli boldum* (Magtymguly, Saylanan eserler). *Ýaşuly bu gürrüňi xasa ýigrener, entek saklayyn...* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

Azrak erde baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi bir sostawly sözlemlerde xem bolup biler. Manny taýdan birinzi bölek ikinzide ýüze çykýan netizäniň ob`ektiw sebäbini bildirip gelýär: *Gelleze, kysmat, başa näme gelse,*

cydamaly – cekmeli... (A. Gowşudow, Saýlanan eserler). *Surudir, arrygy-da bolar, semizi-de* (Nakyllar we atalar sozi).

D) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinjisiniň manysyny anyklaşdyryp, düşündirip gelýär. Bu xili baglaýzysyz goşma sözlemleriň birinzi boleginde xaysy-da bolsa bir zat barada umumyrak gürrüň berilýär, ikinzi böleginde ol başga söz bilen xas anygrak edip düşündirilýär: *Eygilik ucin cagyrmayanlygy belli zat: ya at gerekdir, ya-da noker* (G. Kulyew, Yowuz gunler).

Düşündirme gatnaşygyny aňladýan baglaýzysyz goşma sözlemleriň ikinzi böleginiň ön ýanyndan başgaça aýdylanda, xas obrazly aýtsak ýaly giriş sözleri we söz düzümleri xem getirilip ulanylýarlar. Bular baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň manysynyň ikinzi bölekde başgaça beýan edilýänligini duyduýarlar: *Xalkyň žümmüşinde ýaşan türkmen şaxyrlary öz eserlerini şu ýagdaýy göz önünde tutup döredipdirler, başgaça aýdylanda, olar ýat tutmak üçin aňsat bolar ýaly edip, bir şygryň äxli setirlerini birmeňzeş ritmlerde düzüpdirler* («Edebiyat we sungat» gazeti).

Düşündirme gatnaşygyny aňladýan baglaýzysyz goşma sözlemler bilen sebäp gatnaşygyny aňladýan baglaýzysyz goşma sözlemleriň arasyny açmak käbir mysallarda kyn düşýär. Bu olaryň entek doly differentsirleşdirilip bilmänligi bilen baglanşyklydyr: *Kasymy tanar yaly daldi: yuzi cym gyzy bolupdy* (B. Seytakow, Doganlar). *Xiç kim ses çykanokdy, maşgala atasyna garaşardy* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

2) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinjisiniň belli bir aglabasynyň manysyny anyklap gelýär. Manysy anyklanyan sozler koplenc **bu, şu,**

ol, şol ýaly görkezme çalyşmalaryndan we nämälim düşünzäni aňladýan käbir beyleki sozlerden bir zat bolup, leksik-grammatik serişde xökmünde, sintaktik baglanyşygy ýüze çykarmaga xem gatnaşýarlar. Bular baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň eesi, xabary, aýyrgyžy, doldurgyžy we axwalaty şeklinde ulanylýarlar. Olaryň konkret manysy baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi boleginde acyp gorkezilyar.

1) Bu, şu, bir zat // ekeže zat ýaly görkezme we nämälim çalyşmalaryndan bolan eýäniň manysy anyklaşdyrylýar: Bu mertlikdir: degmedige-degenok («Edebiyat we sungat» gazetini).

2) Bu, şu, ol, şol, beýle, şeýle ýaly görkezme çalyşmalaryndan bolan xabaryň manysy anyklaşdyrylýar: *Şertim budur, ene bu žaýa gelsem...* (Mollanepes, Zoxre – Taxyr). *Nädenimiz şol, şu işi maňa tabşyryň* (X.Deryaew, Ykbal).

Şu mysallarda baglaýžysyz goşma sözlemleriň ikinzi bölegi birinzisiniň xabarynyň manysyny açyp görkezýär. Şunlukda, baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň manysy bilen deň gelýär. Ýöne birinzi bölekde xabarynyň manysy nämälim, umumy bolup, ikinzide ol konkretleşdirilýär. Muňa göz etirmek üçin baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi bilen birinzisiniň xabaryny deşirip gormek bolar.

Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň birinzisiniň xabaryny anyklaşdyryp gelýänligini bilžek bolsaň, ony xabaryň erine goýap görmek gerek. Şunda baglaýžysyz goşma sözlem ýaýbaňlandyrylan agzaly ýönekeý sözleme owrulyar. Mysal ucin, *Destury-zaman budur: maz-lumlarga muruwwet yok*

(Magtymguly, Saylanan eserler) dien baglaýžysyz goşma sözlemi ýönekeý sözleme öwürip göreliň. Şunda baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi üýtgedilip, ee xabar gatnaşygy esasynda däl-de, eelik-degişlilik gatnaşygy bilen berilýär we birinzi bölekdäki budur dien görkezme çalyşmalardan bolan xabaryň erine goýalýar. Şeýle edilende, baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi ýönekeý sözlemiň ýaýbaňlandyrylandan xabaryna öwrülýär we zamanyň dessury mazlumlarga muruwwet yoklygydyr yaly aydylyar.

3) Şeýle, şol ýaly görkezme çalyşmalaryndan bolan aýyrgyzyň manysy anyklaşdyrylýar. *Rusietde şeýle adamlar bar, olar bol`şewikler, olar patyşanyň dar agaýyndan xem, türmesinden xem, katorgyndan xem gorkanoklar, olar xemişe işçi-daýxanlaryň azatlygy ugrunda göreş edýärler* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler). *Darganata baran batlaryna, Goçmämmet xan şeýle maglumat aldy:- Şeýdakow Darganatanyň durşunda ertir peýda bolýar* (B. Seytakow, Doganlar).

4) Şuny, muny, şu sözi, bir zady, bir axwal ýaly görkezmek we nämä-lim çalyşmalaryndan ýa-da şolaryň gatnaşygyndan emele gelen doldur-gyzyň manysyny anyklaşdyrýar: *ýöne siz şuny ýadyňyzdan çykarmaň, özüňiz çopan bolsaňyz xožanyňyzdan äge boluň* (X. Deryaew, Ykbal) *Ýöne şu sözi aýtzak, mende gaydar-gaytmaz ýaly üýtgeşik bir päl yok* (X.Deryaew, Ykbal).

Şeýle görkezme çalyşmasynda bolan axwalatyny manysyny anyklaşdyрмаýar. *Emma bu sapar ýagdaý şeýle bulaşykdy, xer kim žanyn gutarsa kayyldyr* (G. Kulyew, Yowuz gunler). *Kyrklar daryň teýinde şeýle bir uruş etdi, ene şeýle bir uruş etdi, gyzył salax boldular* (Gorogly eposy).

Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemleriň ikinzi böleginiň ön ýanyndan xat-da sözi xem getirilýär. Ol ikinzi bölekden aňlanylýan pikire güýçlendirme manysy bermek bilen bir xatarda, leksik-grammatik serişde xökmünde baglaýžysyz goşma sözlemleriň sostaw böleklerini başlamaga xem xyzmat edýärler: *Ol xasrat koline şeýle çuňňur batypdy, xat-da derya tarapdan xopan gylyk-gowga xem bir bada gulagyna ilmedi* (G.Kulyew, Yowuz gunler). *Olar şeýle nadan, xatda salan teşeleri öz aýaklaryndan düşüp dur welin, şonam bilmeyarler* (şol erde).

3) Baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegi birinzi bölekde aýdylan pikirden ugur alýar, şoňa degişli goşmaça maglumat berýär ýa-da sözleýän adamyň oňa bolan garaýyşyny bildirýär. Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemleriň birinzi bölegi leksik sostawy we gurluşy boýança doly bolup ikinzi bölegine mätäç dälidir. Emma ikinzi bölegine mätäçdir. Çünki baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi bölegin-de leksik taýdan doly manysy bolmadyk bu, şu, ol ýaly görkezme ýaly çalyşmalary ulanylýarlar. Bular yzlary sözsoňy kömekçili ýa-da komekcisiz ulanylmak bilen, köplenç baglaýžysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň ön yanyndan getirilyarlar.

Görkezme çalyşmalary baglaýžysyz goşma sözlemleriň birinzi böleginiň manysyny öz üstüne alýar we şony çalşyryp gelýär. Görkezme çalyşmalary baglaýžysyz goşma sözlemiň birinzi bölegini çalşyryp gelýänligi üçin, birinzi bölegiň sözleminde erine etirýär. Xyzmaty olary çalşyryýan görkezme çalyşmalaryň xyzmaty bilen meňzeşdir, *ýagny, bu, şu, ol, şol* görkezme çalyşmalary şol sozlemde näxili xyzmaty erine etirseler, olaryň çalşyryp gelýän bölekleri xem şol xyzmaty erine etirýärler. Mysal üçin, görkezme çalyşmalary baglaýžysyz goşma

sözlemiň ikinzi böleginiň eesi şekilinde ýüze çykýan bolsalar, olaryň çalşyryp gelýän bölegi xem eýäniň xyzmatyny erine etirýar ya-da, başgaça aýtsak, ee bolup gelýän görkezme çalyşmalarynyň manysyny anyklamak üçin xyzmat edýärler. Şu tarapdan bular eeržeňli goşma sözlemlere gaty ýakyndyrlar. Bularyň mydama iki bölekden düzülýänligi xem şuny tassyklaýar. Ýöne bularda eeržeňli baglanyşygyň ýüze çykmaýanlygy üçin, eeržeňli goşma sözlem xasaplanyp bilinmez.

Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegini çalşyryp gelýän görkezme çalyşmalaryň näxili xyzmaty erine etirýänligine garap olar aşakdaky ýaly toparlara bolup görkezmek boljak.

1) *Bu, şu, ol* görkezme çalyşmalary tarapyndan baglaýzysyz goşma sözlemleriň birinzi bölegi eeniň xyzmatyny erine etirýär: - *Xany «Bu yyl daýxanlara pagtalyk berilžekmiş» -diyyar-le, bu dogrumyka? –diýip, eliniň eňsesi bilen eňeklerini gazaşdyrды (X. Deryaew, Ykbal). Biz bir zat etsek, onuň yzy gürrüňli bolmaly, bu biziň bagtymyzdandyr. (A.Durdyew, Saylanan eserler).*

2) *Şol, şody, şondandy* dien görkezme çalyşmalary tarapyndan çalşyrylýan baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi xabaryň xyzmatyny erine etirýar: *Bir samsyk, kör, şumroý äre beripdirler, ana, onuň xakyny şol (X. Deryaew, Ykbal). Palaw kesmeklemän bişsin, gepem şonda (Şol erde).*

3) *Şonuň* dien görkezme çalyşmasy tarapyndan çalşyrylýan baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi xabaryň xyzmatyny erine etirýär: *Bir gun obadaşlarynyň biri: -*

- *Pyxy, näme üçin Balkanyň kä eri belent, kä eri pes, şonuň sebäbini bilýänmi? – diýip degişipdir («Edebiyat we sungat» gazeti).*

4) *Şuňa, şoňa oňa, muňa, ony, şony ýaly görkezme çalyşmalary tarapyndan ýaçalşyrylýan baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi doldurgyzyň xyzmatyny erine etiryar: Dogry, protsent görkezýän sanlaryň äxmieti bolsa-da, esasy maksat bilimleriň xil tarapydyr. Şoňa biziň magaryfyýalarymyz köp üns beripdirler («Mugallymlar gazeti»). Siz uly ýalňyşlyk goýberdiňiz, şony subut etmäge geldim (X.Deryaew, Ykbal).*

5) *Şonda, şol maxal, onsoň, şondan soň, şondan bäre, şoňa çenli, şol sebäpli, ol sebäpden, şonuň üçin, oňa görä, onuň üçin ýaly görkezme çalyşmalary tarapdan çalşyrylýan baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi axwalatyň xyzmatyny erine etirýär. Bular aşakdaky ýaly manylarda ulanylýarlar:*

a) Baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginden öň şonda, şol maxal dien wagt görkezýän sözler gelende ikinzi bölekdäki xereketiň birinzi bolegindaki xereket bilen bir döwürde bolup geçýänligi aňladylýar: *Wagty geler, şonda bilersiň-de* (O.Akmamedow, Žezalandyrylmaýan ženaýatçylar).

Göräýmäge şu xili goşma sözlemler many taýdan wagt eerzeňli goşma sözlem ýalydyr. Çünkem birinzi sözlemiň manysyny şonda, şol maxal ýaly wagt görkezýän sözler özünde žemläp, ony çalşyryp gelýärler we many taýdan birinzi sözlem ikinzä degişli wagty xem bildirýär. Emma weli köp goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň many gatnaşygynda dälidir. Esasy gep bularyň baglanyş tarlerindedir.

B) Onsoň, şondan soň, mundan soň yaly wagt gorkezyan sozler baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginden öň ulanylyp, birinzi bölegi çalşyryp gelýär. Many taýdan, birinzi bölekdäki xereket ýüze çykandan soň, ikinzi

bolekdaki xereketiň amala aşýanlygy aňlanylýar: *Iki agyzzyk gepleşeli, onsoň gidiberiň-diyip yalbardy* (X. Deryaew, Ykbal).

W) Şondan bäri, şoňa çenli dien wagt görkezýän sözler baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegini çalşyryp, ikinzi bölegindäki xereketiň näwagtdan bäri dowam edilyanligini ya-da xaçana çenli dowam etzekdigini bildirip gelýärler: *Men indiki bazardan soň seniň gaýynlaryňa gelinimi dilemäge gitzek, ýöne sen şoňa çenli şol öldüren adamyňdan nyşanžagaz getir* (X. Deryaew, Ykbal).

G) Şol sebäpli, şol sebäpden, onsoň yaly sozler baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň başynda gelip, sebäp gatnaşygyny aňladýarlar. Olaryň manysy baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginden belli bolýar: *Enesiniň nazik xem-de gaýgyçyl xäsietlerini, onuň ýüreginiň durumsyzdygyny Sapar ýagşy bilýärdi, şol sebäpli ony arkayyn etmek niyeti bilen ol:*

- *Yok, ene arkayyn bol xic gorkaly zat yok-diyip seslendi-de ene garşysyndaka baka birki gadam ädim urdy* (A. Gowşudow, Saylanan eserler). *Olen gaydyp gelmez, ol sebaпden iki gayrada olum bolmaz* (X.Deryaew, Ykbal).

D) Şonuň üçin, onuň üçin, oňa görä yaly sozler baglaýzysyz goşma sözlemiň ikinzi böleginiň oň ýanyndan gelip, sebäp netize garşylygyny aňladýarlar: *Şu duşuşygyň ilk başynda biziň küşçülerimiziň köpüsiniň oýany ýaramazdy, şonuň üçin olaryň bu komanda köp oçko gidermekleri mümkindi* («Edebiyat we sungat»gazeti). *Sen nikany zor edip gyýypsyň, oňa görä bir nikany cozyas* (X. Deryaew, Ykbal).

NETIZE.

Xäzirki zaman türkmen dilinde goşma sözlemiň gurluşy örän baý xem koptaraplydyr. Ol uzak asyrlaryň dowamynda ösüp, kämilleşip, xäzirki derezesine gelip etipdir. Goşma sözlemler düzmeli, eerzeńli we baglaýzysyz diýip, üç topara bölünýär. Şonda goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň sintaktik baglanyşygy xem içki many gatnaşygy nazarda tutulýar. Düzmeli goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemler düzmeli baglanyşyk esasynda baglanyşyp, many taýdan belli bir derežede özbaşdak xäsiete eedirler. Eerzeńli goşma sözlemi xasyl edýän ýönkeý sözlemler eerzeńli biglanyşyk boýança baglanyşyp, adatça biri beýlekisine garaşly bolup gelýärler. Baglaýzysyz goşma sözlemlerde düzmeli we eerzeńli baglaýzy serişdeler gatnaşmaýarlar. Bularyň sostaw bölekleri baglaýzy pauza we beyleki leksik-grammatik serişdeler arkaly baglanyşýarlar. Şonuň üçin bulary düzmeli we eerzeńli goşma sözlemler diýip, iki topara bölüp öwrenmäge esas ýok. Şunlukda, grammatik xem many taýdan goşma sözlemleriň ýokarky ýaly uc topara bolunip owrenilmegi kanunalayykdyr.

Türki dillerde eerzeńli goşma sözlem problemasy iň bir zedelli meseleleriň biridir. Bu dogruda gapma-garşy pikirleriň köp wagtlardan bäri dowam edip gelýänligi munuň aýdyň şaýadydyr. Dilçileriň bir topary baş düşüm formasynda gelen eýäniň barlygyna-ýoklugyna xiç bir xili parx goýmazdan, ortak işlik, xal işlik, iş at öwrümlerini eerzeń sözlem xasaplaýarlar. Olaryň düşündirmegine görä, eerzeń sözlemiň eesi eelik düşümde xem gelip bilýär, xabary bolsa islendik düşümde üýtgäp gelýär.

Dilçileriň beýleki topary, xer niçik-de bolsa, eerzeń sözlemiň eesiniň baş düşüm formasynda gelmegini ya-da özbaşdak eesiniň bolmagyny şert edip goýýarlar. Emma, barybir, bularyň xem xabary şaxs görkezmeýän formalardan bolup gelyar.

Xakykatda bolsa bularyň ee diýýäni grammatik ee däl, xabar diýýäni xem xabar bolup bilmeýär. Birinzi xem ikinzi toparlaryň wekilleri meselä logiki tarapdan çemeleşýärler. Olar ortak işlik, xal işlik, iş at öwrümleriniň many tarapyna esaslanyp, olary beýleki dillere terjime etmek arkaly, eerzeń sözlem bolýanlygyny kesgitleýärler. Emma beýle ýol bilen eerzeń sözlemi ýaýbaňlandyrylan agzalardan tapawutlandyrmak mümkin däl. Eerzeń sözlemler bilen ýaýbaňlandyrylan agzalaryň arasynda kesgitli çäk goýmagyň mümkin dældigini xatda olaryň özleri xem (A. N. Samaýlowiç, A. P. Potseluewskiý) boýan alyarlar.

Emma mesela üçünzi xili – grammatik nukdaý nazardan çemeleşilende, eerzeń sözlemleri ýaýbaňlaşdyrylan agzalardan tapawutlandyrmak xem-de eerzeń sözlemleriň tebigatyna dogry kesgitlemek bolar. Üçünzi toparyň tarapdarlary eerzeńli goşma sözlem problemsyny, umuman, sözlem xakyndaky taglymat esasynda çözüýärler. Mälim bolşy ýaly, sözlem bolmak üçin xabarynyň şaxs görkezýän formalaryndan bolmalydygy düşnükli. Çünki sözlem xabarly gatnaşyk esasynda düzülýär. Xabarly gatnaşyk bolsa ee bilen xabaryň şaxsda ylalaşmagyny talap edýär. Şuňa görä xabar bolmak üçin onuň belli galypda, zamanda, şaxsda ulanylmagy zerurdyr.

Xäzirki zaman türkmen dilinde eerzeń sözlem baş sözlem bilen analitik, analitik-sintetik we sintetik tärler arkaly baglanyşýar. Türkologik edebiýatlarda eerzeńli goşma sözlemleriň analitik ýol bilen baglanyşy türki dillere maxsus dälendir dien garaýyşyň bolanlygy we xäzir hem belli bir derežede dowam edýänligi bellidir. Bu garaýyşyň ýüze çykmagyna bir tarapdan, tä soňky wagtlara çenli grammatikada agalyk surup gelen logiki ugruň gös-göni täsiri öten bolsa, ikinji tarapdan xäzirki zaman türki dilleriniň sözlem gurluşynyň çuňňur öwrenilmezligi sebäp boldy. Şonuň üçin hem xakyky eerzeń sözlemlere derek ortak işlik, xal işlik, iş at öwürümlerini derňemek bilen gyzyklanypdyr. Türki dillerdäki eerzeńli goşma sözlemleriň gurluşy üçin sintetik baglanyşyk xäsietlidir dien pikir hem çundan gelip cykyar.

Emma xäzirki zaman türkmen diliniň materialy bu pikiri ýalana çykarýar. Türkmen dilinde baglaýjylaryň we baglaýjy sözleriň ulanylmayanlygy ya-da seýrek ulanylyanlygy baradaky pikir xemma dogrudyr. Cunki, gytak sorag konsturktsiýalaryny xasap etmämizde hem, diňe sebäp eerzeńli sebäp eerzeńli goşma sözlemi baglamak üçin, sebäbi, çünki, sebäbi diýseň // sebäp diýseň, sebäp name diýseň // sebäbi näme diýseň , näme üçin diýseň, diýip öýdüp ýaly birnäçe baglaýjylaryň we baglaýjy sözleriň ulanylmagy biziň şu aýdanymyzy tassyklaýar.

Xäzirki zaman türkmen dilinde käbir baglaýjylaryň xyzmatynyň has giňligini aýratyn bellemek gerek. Mysal üçin, diýip baglaýjy sözi ee, doldurgyç sebäp maksat eerzeńli goşma sözlemleri baglap gelýär.

Eerzeńli goşma sözlemiň analitik sintetik we sintetik tärler arkaly baglanyşy barada gürrüň edilende, - sa,- se işligiň şert formasynyň üstünde durup geçmeli

bolýar. Şu goşulmanyň kömegi bilen häzirki zaman türkmen dilinde ee, xabar, aýyrgyç, doldurgyç, wagt, orun, şert, gaýdym, mukdar, meňzetme, degşirme ýaly žemi on bir sany eerzeńli goşma sözlemiň baglanyşýanlygyny aýtmak gerek.

Şunlukda, eerzeńli sözlemler baglanyş tärleri we gelen orunlary boýança sözlem agzalaryndan tapawutlanýarlar. Şoňa görä eerzeń sözlemler bilen sözlem agzalarynyň arasynda deňlik belgisini goýmak bolmaz. Xas beteri xem, eerzeń sözlemler sözlem agzalarynyň giňelmegi netizesinde emele gelipdir diyip pikir etmek nädogrydyr. Eerzeń sözlemler bilen sözlem agzalarynyň arasynda käbir meňzeşligiň bolmagyna garamazdan, bularyň arasynda düýpli tapawutlaryň barlygy äşgärdir. Ol bolsa ozaly bilen eerzeń sözlemleriň gurluşyna, baglanyş tarlerine degişlidir. Şonuň üçin eerzeń sözlemleri ýaýbaňlandyrylan agzalardan tapawutlandyrmaly bolanda, olaryň many tarapyna däl-de gurluşyna esaslanmak gerek.

Eerzeńli goşma sözlemleri toparlara bölmek meselesi diňe bir türki dillerde dal, eysem ir wagtlardan bari işlenip gelýän rus dilinde we umuman dil biliminde xem gutarnykly çözülen däldir. Bu mesele boýança alymlaryň dürli xili garaýyşlary bolup, aýry-aýry toparlary emele getirýärler. Bir topary eerzeńli sözlemleriň xyzmatyna we manysyna esaslanyp toparlara bölse, beyleki topary eerzeń sözlemleriň diňe forma görkezizilerini xasaba almak bilen çäklenýär.

Üçünzi topary eerzeńli goşma sözlemler gurluş many gatnaşykla-ryna esaslanyp, toparlara bölmeklige synanyşýar.

Bu klassifikatsiýalaryň xer biriniň gowy we kemçilikli taraplarynyň barlygy düşnüklidir. Ýöne şulary içinde xas köp ýaýrany birinzi toparyň klassifikatsiýasy

bolup, ol okuw kitaplarynda we ylymy edebiýatlarynda giňden ornaşdy. Biz xem öz işimizde şu klassifikatsiýasyny esas edip aldyk. Ýöne, mümkin boldugyca eerzeńli goşma sözlemiň gurluşyny, onuň dürli görnüşlerini özara baglanyşykly ösüş protsesinde dolyrak görkezmäge synanyşdyk. Şunda öňe sürülýän klassifikatsiýalaryň gowy xem etmez taraplary xasaba alyndy. Şu esasynda xazirki zaman turkmen dilinde eerzeńli goşma sözlemleriň on dört sany görnüşiniň bardygy anyklandy: Ee eerzeńli goşma sözlem, xabar eerzeńli goşma sözlem, aýyrgyç eerzeńli goşma sözlem, doldurgyç eerzeńli goşma sözlem, wagt eerzeńli goşma sözlem, orun eerzeńli goşma sözlem, sebäp eerzeńli goşma sözlem, maksat eerzeńli goşma sözlem, şert eerzeńli goşma sözlem, gaýdym eerzeńli goşma sözlem, mukdar eerzeńli goşma sözlem, meňzetme eerzeńli goşma sözlem, degşirme eerzeńli goşma sözlem, düşündirme eerzeńli goşma sözlem.

Peydalanylan edebiyatlar.

1. Ўзбекистон Respublikasi Konstitutsiýasi. Toşkent 1992.
2. Amansaryew Ž. Türkmen dialektologiyasy, Aşgabat 1970.
3. Annanurow A. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň analitik formalary, Aşgabat, 1977 ý.
4. Azymow P. Turkmen dili (söz ýasaýzy goşulmalar). Aşgabat, 1950.
5. Baýlyew X. Xäzirki zaman türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 1 - bölüm, Aşgabat, 1948.
6. Baýlyew X. Sopiew G. Grammatika, morfologiýa Aşgabat 1946.
7. Baýlyew X. Saylanan işler. Aşgabat 1981 ý.
8. Weýisow B. Türkmen diliniň taryxy grammatikasy, Aşgabat, 1991.
9. Grammatika turkmenskogo ýazyka, Aşgabat, 1970 g.
10. Xozaew B. Xäzirki zaman türkmen dilinde işlik formalary, Aşgabat, 1978.
11. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, Rux, 1999.
12. Xäzirki zaman türkmen dili, morfologiýa, Aşgabat, 1962.
13. Xudaýgulyew M. Xäzirki zaman türkmen dilinde analitik işlikler, Aşgabat, 1979 ý.
14. Xudaýgulyew M. Xäzirki zaman türkmen dili, fonetika, Aşgabat 1994.
15. Xamzaew M. Türkmen diliniň morfologiýasynyň we sintakcisiniň meseleleri, Aşgabat, 1969.